

Εισόδημα & Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών στην Κρήτη 3^η Ετήσια Έρευνα Αποτελεσμάτων

1ος Ερευνητικός Άξονας

Ομάδα Έργου: Χρίστος Παπαθεοδώρου, Ιωάννης
Ζαϊμάκης, Βλάσης Μισσός, Στέφανος Παπαναστασίου

08/2023

περιφερειακό παρατηρητήριο
κοινωνικής ένταξης
περιφέρειας κρήτης

Εισόδημα & Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών στην Κρήτη

3^η Ετήσια Έρευνα Αποτελεσμάτων

Αύγουστος 2023

Χρίστος Παπαθεοδώρου

Επιστημονικός υπεύθυνος του 1ου ερευνητικού άξονα «Εισοδήματα και Συνθήκες Διαβίωσης στην Κρήτη», Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Πάντειου Πανεπιστημίου

Ιωάννης Ζαϊμάκης

Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Βλάσης Μισσός

Ερευνητής ΚΕΠΕ

Στέφανος Παπαναστασίου

Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
UNIVERSITY OF CRETE

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ
& ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

περιφερειακό παρατηρητήριο
κοινωνικής ένταξης
περιφέρειας κρήτης

Copyright © ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Περιφέρεια Κρήτης
Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης
Αβέρωφ 1, 71201, Ηράκλειο
Τ: +30 2813 412 442, -443
www.socialobservatory.crete.gov.gr

Σχεδιασμός (design): Dotsoft.

Απαγορεύεται η με οποιοδήποτε τρόπο αναδημοσίευση του κειμένου (όλου ή και μέρος αυτού), χωρίς σχετική παραπομπή & αναφορά της πηγής.

Η παρούσα έρευνα υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Έρευνες για την στήριξη της λειτουργίας του Περιφερειακού Παρατηρητηρίου Κοινωνικής Ένταξης της Περιφέρειας Κρήτης» με κωδικό Κ.Α. 10751 ΕΛΚΕ Πανεπιστημίου Κρήτης και επιστημονικό υπεύθυνο τον Καθηγητή Γιάννη Ζαϊμάκη, σύμβαση 188862/31-8-2020 μεταξύ της Περιφέρειας Κρήτης και του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας Πανεπιστημίου Κρήτης. Το έργο χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους (Κ.Α. 2019 ΕΠ00210034 της ΣΑΕΠ 0021) στο πλαίσιο του Υποέργου 2 της Πράξης «Στήριξη της λειτουργίας Περιφερειακού Παρατηρητηρίου Κοινωνικής Ένταξης στην Περιφέρεια Κρήτης» του Ε.Π. «Κρήτη 2014-2020».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
UNIVERSITY OF CRETE

περιφερειακό παρατηρητήριο
κοινωνικής ένταξης
περιφέρειας κρήτης

Πίνακας Περιεχομένων

1.	Εισαγωγή.....	5
2.	Βασικές επιπτώσεις των αλληπάλληλων κρίσεων	10
3.	Φτώχεια στην Περιφέρεια Κρήτης	20
4.	Ανισότητα.....	31
5.	Καταναλωτικές δαπάνες των νοικοκυριών.....	37
5.1	Κατανομή των δαπανών	37
5.2	Ανισότητα των καταναλωτικών δαπανών	42
6.	Συμπεράσματα	47
7.	Βιβλιογραφία	51

1. Εισαγωγή

Σε συνέχεια των τριών προηγούμενων εκθέσεων τεκμηρίωσης, η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στην καταγραφή της εισοδηματικής κατάστασης των νοικοκυριών της περιφέρειας Κρήτης.¹ Όπως και οι προηγούμενες εκθέσεις, εκπονήθηκε στο πλαίσιο πολυετούς έρευνας του Περιφερειακού Παρατηρητηρίου Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Κρήτης και αποτελεί συνέχεια και οργανικό τμήμα μιας μακρόχρονης ερευνητικής δραστηριότητας (Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου, 2004 και 2005, Παπαθεοδώρου κα, 2008, Παπαθεοδώρου και Μισσός, 2013, Παπαθεοδώρου, 2020, Παπαθεοδώρου κα, 2020) στο πεδίο της εισοδηματικής φτώχειας και ανισότητας στην Ελλάδα και την ΕΕ.

Από το 2009 μέχρι σήμερα, η ελληνική οικονομία πλήττεται από ένα ευρύ φάσμα αλληπάλληλων και επικαλυπτόμενων κρίσεων, με πολλαπλές κοινωνικοοικονομικές προεκτάσεις. Δεν χωράει αμφιβολία ότι η μακρόχρονη ύφεση (2009-2016) και η κρίση δημόσιου και ιδιωτικού χρέους που ξέσπασε σε συνέχεια των αβεβαιοτήτων που δημιούργησε η χρηματοπιστωτική αστάθεια στις ΗΠΑ το 2008, ανέδειξε και μεγέθυνε τα έντονα διαρθρωτικά προβλήματα του εγχώριου παραγωγικού συστήματος και εμφάνισε την αδιέξοδη, εύθραυστη και ασταθή αναπτυξιακή πορεία της οικονομίας. Η παρατεταμένη αδυναμία ανάκαμψης του ΑΕΠ και τα υψηλά επίπεδα ανεργίας, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη περιστολή των δαπανών κοινωνικής προστασίας, καθήλωσαν την οικονομία σε μια πολυετή διαδικασία προσαρμογής, που επιβλήθηκε μέσα από την εφαρμογή προγραμμάτων λιτότητας και διαρθρωτικών μέτρων περιστολής των εισοδημάτων, με σοβαρές κοινωνικές επιπτώσεις, όπως η απότομη μείωση του πραγματικού εισοδήματος, η διόγκωση ιδιωτικού χρέους, η αύξηση των μεταναστατευτικών ροών του πληθυσμού προς ανεύρεση καλύτερων συνθηκών εργασίας στο εξωτερικό και η όξυνση του δημογραφικού προβλήματος. Στη συνέχεια, από τις αρχές

¹ Βλ. Παπαθεοδώρου Χ., Ζαϊμάκης Ι., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2022) Εισόδημα και συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών στην Κρήτη - 2η ετήσια έρευνα αποτελεσμάτων, 10/2022, Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Κρήτης. Παπαθεοδώρου Χ., Ζαϊμάκης Ι., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2021) Εισόδημα και συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών στην Κρήτη - 1η ετήσια έρευνα αποτελεσμάτων, 10/2021, Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Κρήτης, και Παπαθεοδώρου Χ., Ζαϊμάκης Ι., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2021) "Εκθεση αποτύπωσης υφιστάμενης κατάστασης - ιεράρχηση προτεραιοτήτων - σχεδιασμός έρευνας", 2/2021, Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Κρήτης.

του 2020, το απότομο κλείσιμο (lockdown) της οικονομίας που επιβλήθηκε στο πλαίσιο εφαρμογής των μέτρων πρόληψης που ληφθήκαν για την αντιμετώπιση διασποράς της πανδημίας του Covid-19 και η παράλληλα, διεθνής ακινητοποίηση των μεταφορών (εμπορικών και επιβατικών), επανάφεραν τα έντονα επίπεδα αβεβαιότητας και επέφεραν σοβαρές πιέσεις στην οικονομική δραστηριότητα, που αποτυπώθηκε στην απότομη πτώση του ΑΕΠ των δυτικών – κυρίως – οικονομιών. Πολλοί κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας υπέστησαν απότομη συρρίκνωση και η επαναφορά τους στα προγενέστερα επίπεδα επήλθε μέσα από την δυναμική συμβολή και στήριξη των δημοσίων δαπανών.

Παράλληλα, από το 2021 και μετά, οι πληθωριστικές πιέσεις που εκδηλώθηκαν ως αποτέλεσμα της αύξησης του διεθνούς κόστους των εμπορικών συναλλαγών, αλλά και των κερδοσκοπικών πιέσεων των διεθνών ομίλων παραγωγής και διανομής ανελαστικών προϊόντων (όπως της ενέργειας), προκάλεσαν σημαντικές μακροοικονομικές διαταραχές και περαιτέρω εσωτερικές ανακατατάξεις, τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας, το πραγματικό εισόδημα υπέστη περαιτέρω συρρίκνωση, ως αποτέλεσμα της αύξησης των τιμών βασικών αγαθών και η εσωτερική δραστηριότητα επανήλθε σχεδόν αποκλειστικά, μέσα από την έντονη ενεργοποίηση δραστηριοτήτων συναφών με τον κλάδο του τουρισμού.²

Οι γενικές συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού στην Ελλάδα, όπως τουλάχιστον αποτυπώνεται από τις μακροοικονομικές εξελίξεις και στο βαθμό που αυτές προσδιορίζονται από το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματος και από το επίπεδο της ιδιωτικής κατανάλωσης, χαρακτηρίζονται από σημαντικό υποβιβασμό. Η μακροχρόνια, εμμένουσα πτώση τους, αλλά και η σχετική θέση του μέσου εισοδήματος σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ, συνηγορούν ότι η Ελλάδα έχει μεταβεί σ' ένα εξαιρετικά χαμηλότερο επίπεδο διαβίωσης και αποκλίνει σημαντικά από την ευρωπαϊκή τάση.

² Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών, μεταξύ του 2020 και του 2022, το ισοζύγιο υπηρεσιών (ταξιδιωτικό, μεταφορές και λοιπές υπηρεσίες) ανήλθε από €7,3 δισεκατ. σε €19,5 δισεκατ., λίγο χαμηλότερα από την υψηλότερη τιμή που είχε καταγράψει το 2019.

Στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής, οι θεσμικές παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας που εφαρμόστηκαν σύμφωνα με τις απαιτήσεις των δεσμεύσεων της περιόδου 2010-2018 – αλλά και που, έκτοτε, έχουν ενταχθεί στην ελληνική νομοθεσία – επηρεάζουν καθοριστικά το ύψος του εισοδήματος από εργασία. Στο πλαίσιο εφαρμογής των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής, η αγορά εργασίας στην Ελλάδα υπόκειται σε βαθιές μεταρρυθμίσεις που βασίζονται στην προώθηση κανόνων ευελιξίας και επαναρρυθμίζονται (ή απορρυθμίζονται) με τρόπο ώστε να προωθείται η μερική απασχόληση και η μείωση τόσο του μισθολογικού, όσο και του μη-μισθολογικού κόστους (Βαϊτσός και Μισσός, 2018, και Βαϊτσός και Μισσός, 2022). Ενδεικτικά, η νέα νομοθεσία για τον καθορισμό του κατώτατου μισθού, αποδυναμώνει της πραγματικές μεταβολές του εισοδήματος σημαντικής μερίδας του εργατικού δυναμικού, διαμορφώνοντας μια εξαιρετικά χαμηλή βάση εκκίνησης, καθοριστική για τη λειτουργία της οικονομίας και τις προσδοκίες των απολαβών των νέων εργαζομένων.

Κατά συνέπεια, η εισοδηματική κατάσταση της περιφέρειας Κρήτης και το σχετικό επίπεδο συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού της εξετάζεται στο πλαίσιο των ευρύτερων μακροοικονομικών συνθηκών που διέπουν και χαρακτηρίζουν τη διεθνή συγκυρία. Η ιδιαιτερότητα της Κρήτης περιγράφεται από τον βαθμό απόκλισής της από τον εθνικό και ευρωπαϊκό μέσο όρο, τουλάχιστον σε ότι αφορά την επίδοση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Αντίστοιχα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μακροχρόνιες τάσεις της σύνθεσης του εργατικού δυναμικού, που δείχνουν και τις βαθύτερους μετασχηματισμούς της περιφέρειας, αλλά και την επίδραση των ετών της τελευταίας δεκαετίας.

Στις ενότητες που ακολουθούν εξετάζονται οι πολλαπλές όψεις της περιφερειακής ανισότητας, φτώχειας και αποστέρησης, καθώς και οι μεταβολές στην διάρθρωση και το ύψος της κατανάλωσης των νοικοκυριών. Όλες οι μετρήσεις και οι επεξεργασίες δίνουν έμφαση στην περιφέρεια Κρήτης και στη σχετική θέση της σε σύγκριση με την υπόλοιπη Ελλάδα και την ΕΕ.

Για την μελέτη των συνθηκών διαβίωσης και του επιπέδου κατανάλωσης χρησιμοποιούνται δύο βάσεις μικρο-δεδομένων. Η πρώτη αφορά στην SILC (Survey of Income and Living Conditions), δηλαδή την Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης

και η δεύτερη την HBS (Household Budget Survey), δηλαδή την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών (ΕΟΠ). Οι έρευνες αυτές βασίζονται στη δειγματοληπτική συλλογή ερωτηματολογίων και εκπονούνται κάθε χρόνο από την ΕΛΣΤΑΤ υπό την εποπτεία της Eurostat.

Ενώ οι συγκεκριμένες έρευνες δημοσιεύουν δεδομένα για το σύνολο της χώρας από το 2004 η SILC και (σε ετήσια βάση) από το 2008 η ΕΟΠ, τα αντίστοιχα δεδομένα που αφορούν τις περιφέρειες είναι αρκετά πιο πρόσφατα. Συγκεκριμένα, η SILC δημοσιεύει και διαθέτει δεδομένα σε επίπεδο περιφέρειας από την έρευνα του 2022 (που αφορά τα εισοδήματα της προηγούμενης χρονιάς, 2021) ενώ, η ΕΟΠ ξεκινά από το 2014. Κατά συνέπεια, οι διαθέσιμες βάσεις δεδομένων δεν επιτρέπουν τη διερεύνηση των παραγόντων επιρροής της μακροχρόνιας τάσης του επιπέδου ανισότητας σε επίπεδο περιφέρειας. Παρ' όλα αυτά, ορισμένα κρίσιμα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν από τη σύγκριση μεταξύ της περιφέρειας και του εθνικού μέσου, όπως επίσης και σε σύγκριση με τους μέσους όρους των ευρωπαϊκών περιφερειών.

Σε γενικές γραμμές, η Κρήτη τοποθετείται στην 7^η θέση μεταξύ των 13 περιφερειών, με βάση το μέγεθος του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Από την άλλη μεριά, η Κρήτη εμφανίζει ορισμένες διαφοροποιήσεις στα περιφερειακά μεγέθη των επενδύσεων και των μεταβολών του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος. Ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου της Κρήτης φαίνεται ότι αυξήθηκε εξαιρετικά έντονα μετά το 2004 και ότι συρρικνώθηκε απότομα μετά το 2010. Από την άλλη μεριά, από το 2000 έως και το 2020, οι μεταβολές του περιφερειακού εισοδήματος υπολείπονταν πάντοτε του εθνικού επιπέδου.

Μεταξύ των περιφερειακών ενοτήτων, ιδιαίτερα έντονη είναι η πτώση του κατά κεφαλήν εισοδήματος που καταγράφεται στο Ρέθυμνο, έναντι των υπολοίπων. Αυξητική πορεία καταγράφεται στο Λασίθι, η σχετική δραστηριότητα του οποίου στηρίζεται στον πρωτογενή τομέα, περισσότερο από τις υπόλοιπες ενότητες.

Ουσιαστική είναι η πτώση του ποσοστού σχετικής φτώχειας της περιφέρειας Κρήτης κατά το έτος 2021. Η Κρήτη καταγράφει το μικρότερο περιφερειακό κίνδυνο φτώχειας, τόσο

πριν όσο και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Αντίστοιχα, και το χάσμα φτώχειας είναι το χαμηλότερο μεταξύ των περιφερειών ενώ και ο δείκτης υλικής αποστέρησης καταγράφεται από τους χαμηλότερους. Παράλληλα, η ανισότητα στην διανομή του εισοδήματος εμφανίζεται εξίσου χαμηλή, γεγονός που σηματοδοτεί μια ιδιαίτερα θετική εξέλιξη για τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού.

Στον αντίποδα, τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την ανάλυση των καταναλωτικών δαπανών των νοικοκυριών της Κρήτης δεν είναι τόσο ενθαρρυντικά. Το επίπεδο κατανάλωσης το 2021, παρά την αύξηση των τιμών, εμφανίζεται μειωμένο σε σύγκριση με το 2014, για τα υψηλότερα κλιμάκια του πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά, μια χρονική υστέρηση στην προσαρμογή μεταξύ εισοδήματος και κατανάλωσης δεν προκαλεί έκπληξη. Υπό την προϋπόθεση ότι η θετικές επιδόσεις στο περιφερειακό εισόδημα θα διατηρηθούν και κατά το επόμενο έτος, η κατανάλωση όλων των κλιμακίων του πληθυσμού αναμένεται να βελτιωθεί.

Όπως επισημάνθηκε και στις προηγούμενες εκθέσεις στο πλαίσιο του υφειακού μακροοικονομικού περιβάλλοντος και των αβεβαιοτήτων που προκαλούνται από τη διεθνή συγκυρία και τις αυξήσεις του γενικού επιπέδου των τιμών, η Κρήτη εμφανίζει σχετικά καλύτερες επιδόσεις σε μια σειρά από δείκτες που συνδέονται με το επίπεδο διαβίωσης, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας αλλά και την συνολική τάση στην Ελλάδα. Ζητήματα όμως όπως η αύξηση του κόστους της ενέργειας αλλά και των παγίων εξόδων των κατοικιών από το 2020, επιδρούν σημαντικά στις συνθήκες και το επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών, δημιουργώντας μια σειρά νέων και ιδιαίτερων προκλήσεων, τις οποίες πρέπει να αντιμετωπίσει ο πληθυσμός της Κρήτης και της χώρας. Κατά συνέπεια η σχετικά καλύτερη θέση της Κρήτης σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα, με βάση ορισμένους δείκτες που προσδιορίζουν το επίπεδο διαβίωσης, δεν θα πρέπει οδηγήσουν σε εφησυχασμό. Αντιθέτως, με βάση τα στοιχεία που παρατίθενται σε αυτή την έρευνα και λαμβάνοντας υπόψη το εύθραυστο διεθνές περιβάλλον, είναι επιτακτική η ανάγκη για παρεμβάσεις στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής για την διασφάλιση, διατήρηση και προαγωγή του επιπέδου διαβίωσης των νοικοκυριών της περιφέρειας Κρήτης.

2. Βασικές επιπτώσεις των αλληπάλληλων κρίσεων

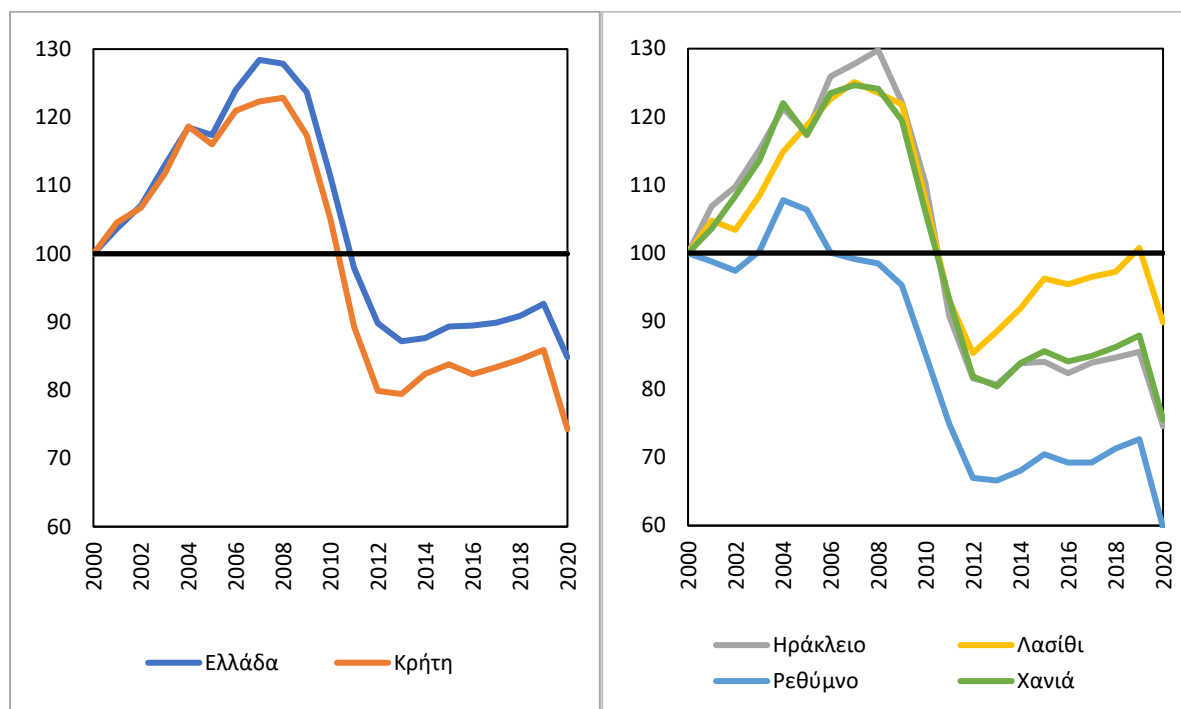
Τα πολλαπλά μέτρα περιορισμού της κυκλοφορίας που ληφθήκαν για την αντιμετώπιση της διασποράς του Covid-19 τους πρώτους μήνες του 2020, προκάλεσαν μείωση του συνολικού ΑΕΠ της οικονομίας κατά 9%. Στην Περιφέρεια Κρήτης, κατά το ίδιο έτος, το ΑΕΠ συρρικνώθηκε κατά 14,5%, ενώ η κατανομή του ανά περιφερειακή ενότητα διαφέρει. Ηράκλειο και το Λασιθί βρίσκονται κάτω από τον μέσο όρο της περιφέρειας – 12,2% και 13,6% αντίστοιχα – ενώ, το Ρέθυμνο και τα Χανιά εμφανίζουν εντονότερες προσαρμογές – 18,7% και 15% αντίστοιχα. Το επίπεδο της καταγεγραμμένης πτώσης ήταν πρωτοφανές, αλλά η συρρίκνωση του ΑΕΠ ήταν γενική, τόσο στην ΕΕ όσο και διεθνώς (World Bank, 2022, Adrian κα, 2022).

Αντίστοιχα, το Διάγραμμα 1 απεικονίζει τις μεταβολές του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, με έτος βάσης το 2000, τόσο για την Ελλάδα, όσο και την Περιφέρεια Κρήτης. Ορισμένα βασικά συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάγνωση του Διαγράμματος 1, είναι τα εξής:

- Από το 2008/9 έως και το 2020, η πτώση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι τέτοια ώστε, σε ονομαστικές τιμές, να βρίσκεται χαμηλότερα από τα επίπεδα του 2000.
- Η Κρήτη ακολουθεί παράλληλη πορεία με το σύνολο της χώρας, αν και η συρρίκνωση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της είναι – σε ποσοστιαία βάση – εντονότερη.
- Σε επίπεδο Περιφερειακών Ενότητων, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του Ρεθύμνου εμφανίζει μια εξαιρετικά ανεμική μεγέθυνση πριν την κρίση και εντονότατη πτώση στην συνέχεια. Η ερμηνεία της ασθενούς οικονομικής και παραγωγικής επίδοσης του Ρεθύμνου που καταγράφεται από το 2000 έως και το 2020, οφείλει να αποτελέσει μελέτη ειδικής έρευνας, που να αποτυπώνει τα εγγενή χαρακτηριστικά γνωρίσματα των αναπτυξιακών δυνατοτήτων της περιοχής και τους λόγους για την έντονα ανεπαρκή αφομοίωση των πρωτοβουλιών που ληφθήκαν ευρύτερα, ειδικότερα στο πεδίο της περιφερειακής πολιτικής.
- Με εξαίρεση την περίοδο του Covid-19, η περιφερειακή ενότητα Λασιθίου εμφανίζεται ως η μόνη που έχει ανακάμψει σε επίπεδο αξίας παραγόμενου προϊόντος, στα προγενέστερα επίπεδα του 2000. Όπως είχε καταγραφεί σε προηγούμενη έκθεση (Παπαθεοδώρου κα, 2022), οι περιφερειακές ενότητες των

οποίων ο πρωτογενής τομέας είχε μια σημαντική συμβολή στο τοπικό ΑΕΠ, ανταποκρίθηκαν γρηγορότερα στις προκλήσεις της ύφεσης και το εισόδημά τους κινήθηκε ανοδικά.

Διάγραμμα 1: Μεταβολή κατά κεφαλήν ΑΕΠ, σε ονομαστικές τιμές, έτος βάσης (100) 2000, 2000-2020, Ελλάδα και Περιφέρεια Κρήτης

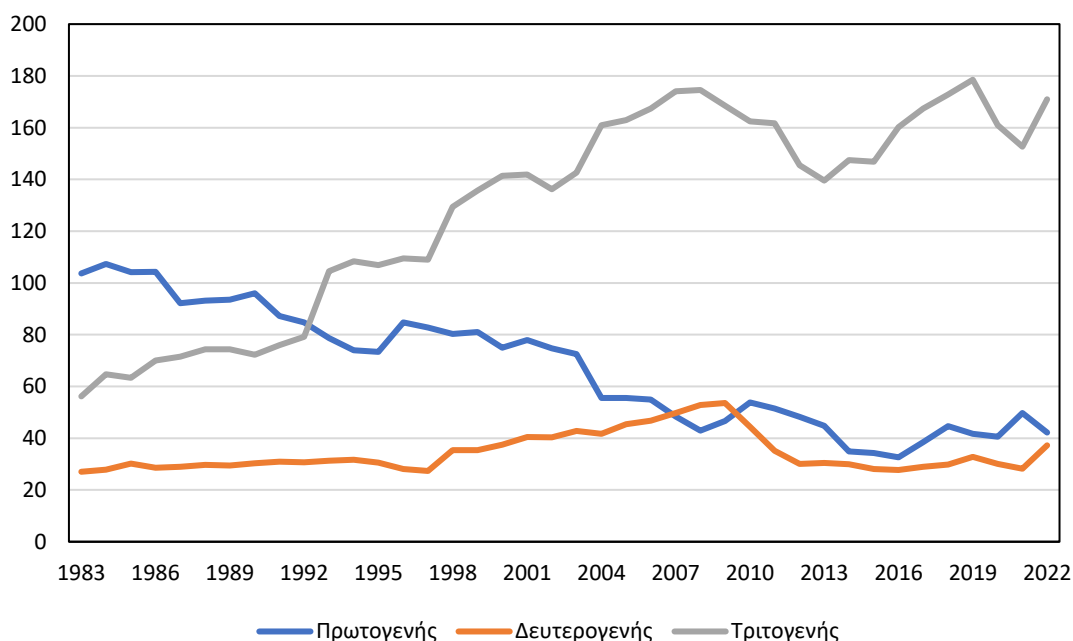

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ και επεξεργασία των συγγραφέων

Παρά τις επιμέρους παρατηρήσεις, η γενική εικόνα των μακροοικονομικών επιδόσεων – τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Κρήτη – καταδεικνύει ότι περίπου δέκα χρόνια μετά την κρίση του 2008/9 και με την σφοδρότητα με την οποία ο Covid-19 έπληξε την οικονομική δραστηριότητα, η ονομαστική αξία της συνολικής παραγωγής και του εισοδήματος υπολείπονται αισθητά από τα επίπεδα της προγενέστερης περιόδου. Σε αυτό το πλαίσιο, η διανομή του εισοδήματος και οι μεταβολές της εισοδηματικής φτώχειας κατά περιφέρεια, είναι ικανά να αποτυπώσουν ορισμένες ουσιαστικές όψεις των σοβαρών μεταβολών που υφαίνονται στον κοινωνικο-οικονομικό ιστό, ο οποίος με τη σειρά του, διακρίνεται από τις αντίστοιχες μεταβολές στη συνοχή του πληθυσμού, ως απαραίτητο χαρακτηριστικό γνώρισμα που επηρεάζει τις συνθήκες διαβίωσης.

Παράλληλα με τις διακυμάνσεις του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, μια σημαντική πτυχή των μακροοικονομικών εξελίξεων της Περιφέρειας Κρήτης, που αντανακλά την σταδιακή μεταβολή του παραγωγικού της χαρακτήρα, αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 2. Στο ίδιο μήκος κύματος με την προηγούμενη έκθεση (βλ. Παπαθεοδώρου κα, 2022), στο Διάγραμμα 2 εμφανίζονται οι μακροχρόνιες τάσεις των επιπέδων απασχόλησης, διαχωρισμένων μεταξύ των τριών, βασικών, τομέων παραγωγικής δραστηριότητας. Αναμφίβολα, κατά την περίοδο 1983-2022, ο αριθμός των εργαζομένων καταγράφεται αυξημένος, αλλά η ποσοστιαία συμμετοχή του κάθε τομέα αλλάζει ριζικά την κοινωνικο-οικονομική σύνθεση του πληθυσμού, την κατανομή του μεταξύ υπαίθρου και αστικών κέντρων και την εισοδηματική του κλίμακα. Κάτι τέτοιο είναι εξαιρετικά σημαντικό, καθώς το μείγμα των επαγγελματιών και της δραστηριότητας καθορίζει σημαντικό τμήμα του επιπέδου εισοδήματος από εργασία.

Διάγραμμα 2: Διαχρονικές διακυμάνσεις επιπέδου απασχόλησης ανά τομέα στην Περιφέρεια Κρήτης, χιλιάδες άτομα, 1983-2022

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Επιπρόσθετα, ορισμένες κρίσιμες παρατηρήσεις αναφορικά με το Διάγραμμα 2 είναι οι εξής:

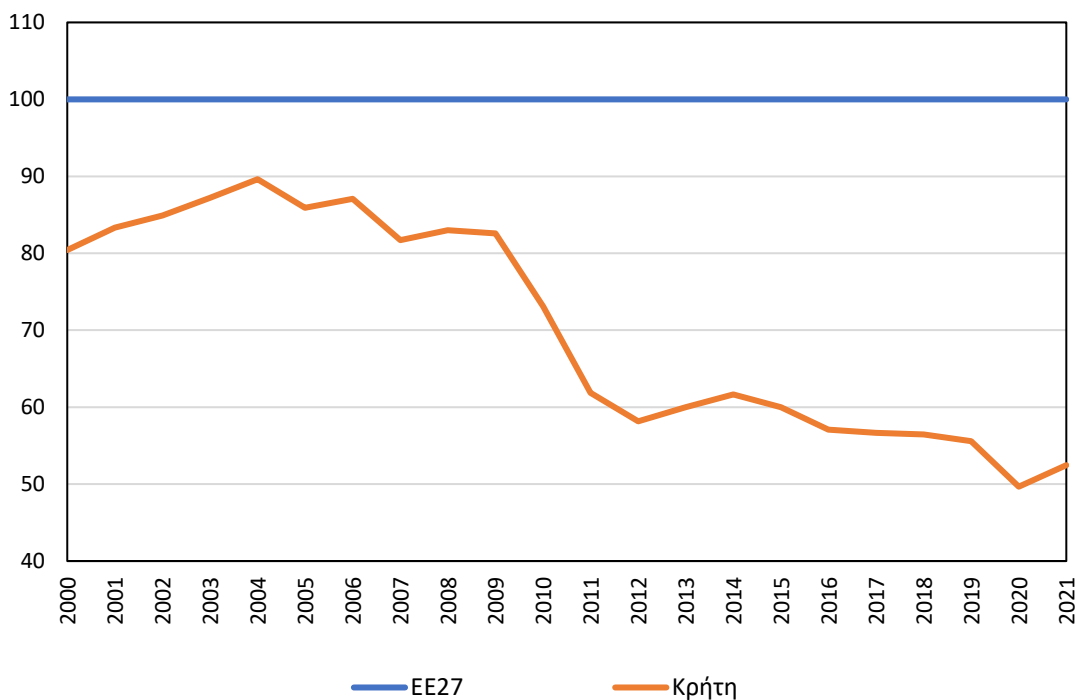
- Καταγράφεται μια μακρόχρονη, σχετικά σταθερή, πτωτική τάση της συμμετοχής των εργαζομένων του πρωτογενούς τομέα. Βεβαίως, υπάρχουν ορισμένες συγκυριακές διακυμάνσεις, αλλά η γενική τροχιά είναι φθίνουσα. Συγκεκριμένα από, περίπου, 100 χιλιάδες εργαζόμενο δυναμικό στις αρχές του 1980, ο τομέας απασχολούσε κοντά στους 40 χιλιάδες το 2022.
- Από την άλλη μεριά, η μεταποίηση διέρχεται δύο διακριτών φάσεων. Η πρώτη είναι ανοδική και αφορά την περίοδο 1983-2008 όπου οι εργαζόμενοι αυξάνονται από 27 σε 53 χιλιάδες. Στην συνέχεια εμφανίζει μια πτωτική τάση με το ύψος των εργαζομένων να κινείται στα 28 χιλιάδες άτομα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απότομη ανοδική καταγραφή του 2022, σε 37 χιλιάδες άτομα, αλλά μένει να ελεγχθεί το κατά πόσο αυτή η επίδοση οφείλεται σε συγκυριακούς παράγοντες ή προκύπτει από κάποια επενδυτική δραστηριότητα στο χώρο της μεταποίησης.
- Τέλος, η άνοδος του εργατικού δυναμικού στον χώρο του τριτογενούς τομέα, 1983-2009, είναι ίσως η σημαντικότερη εξέλιξη της αγοράς εργασίας – από, περίπου, 60 σε 175 χιλιάδες άτομα. Η περιστολή του δυναμικού την περίοδο 2010-2013, φαίνεται ότι ανέκαμψε σε απόλυτους όρους μέχρι και το 2019, μάλλον λόγω της ανερχόμενης συμμετοχής του τουρισμού στο εγχώριο ΑΕΠ.³ Η εξάπλωση του Covid-19 αποτέλεσε ανάχωμα στην περαιτέρω αύξηση του επιπέδου απασχόλησης στον τριτογενή.

Συνδυάζοντας τα παραπάνω δεδομένα, τόσο για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, όσο και για τη σύνθεση της απασχόλησης, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στις διακυμάνσεις που καταγράφονται και στον αντίκτυπο που αυτές έχουν, στη σχετική θέση του επιπέδου εισοδήματος της Κρήτης, σε σύγκριση με το αντίστοιχο εισόδημα της ΕΕ27. Υπό αυτό το πρίσμα, το Διάγραμμα 3 παρουσιάζει το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Περιφέρειας Κρήτης, ως ποσοστό του αντίστοιχου μεγέθους της, υπολογισμένο σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης ώστε να είναι συγκρίσιμα. Οι δείκτες κοινής αγοραστικής δύναμης (Purchase Power Standard, PPS) διορθώνουν – μερικώς – την επίδραση των διαφορετικών τιμών ανά

³ Έως σήμερα, το 2019 αποτελεί έτος κατά το οποίο σημειώθηκε ρεκόρ τουριστικών αφίξεων, περίπου κατά 31 εκατ. επισκέπτες. Βλ. <https://www.tanea.gr/2020/10/08/inbox/insete-rekor-me-313-ekat-touristes-to-2019-apo-poes-xores-irthan-stin-ellada/>

χώρα, καθώς συγκρίνουν επί τη βάσει ενός κοινού καλαθιού προϊόντων και υπηρεσιών. Έτσι, από το 2000 μέχρι και το 2021, η Περιφέρεια Κρήτης εκτιμάται ότι βρισκόταν σε τροχιά σύγκλισης με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της ΕΕ27, μόνο κατά την περίοδο 2000-2004. Κατόπιν, η αγοραστική δύναμη του εισοδήματος στην Κρήτη σταδιακά υποβαθμίζεται και η απόκλιση από αυτή επιταχύνεται μετά το 2009. Είναι ενδεικτικό ότι το 2021, η αγοραστική δύναμη της Περιφέρειας Κρήτης εκτιμάται πολύ κοντά στο 50% του μέσου όρου της ΕΕ27, ενώ δεν ακολουθεί την ήπια μεγέθυνση του περιφερειακού ΑΕΠ. Επιπρόσθετα η επίδραση της πανδημίας (2019-2020) στο εισόδημα και το ΑΕΠ της Κρήτης ήταν ιδιαίτερα δριμυείς σε σχέση με το μέσο όρο της ΕΕ, καταδεικνύοντας την ευαλωτότητα της παραγωγικής διάρθρωσης της περιφέρειας.

Διάγραμμα 3: ΑΕΠ ανά κάτοικο σε PPS ως % του μέσου όρου της ΕΕ-27, Κρήτη (2000-2021)

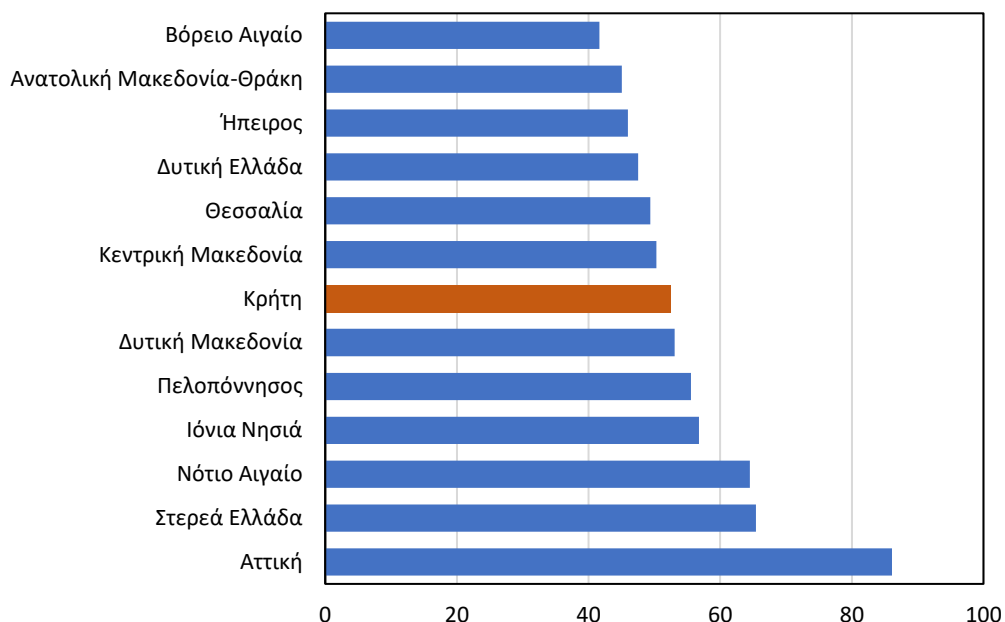

Πηγή: Eurostat και επεξεργασία των συγγραφέων

Τα εν λόγω ευρήματα πρόκειται να αναλυθούν εκτενέστερα παρακάτω, όπου εξετάζονται οι διάφοροι δείκτες ανισότητας εισοδήματος και δαπανών, φτώχειας και αποστέρησης. Επί της ουσίας, η διαρκής απόκλιση από τον μέσο όρο της ΕΕ27 και η πολυετής πτωτική τροχιά, παγιώνει το χάσμα που ξεκίνησε από την κρίση του 2008/9, υπονοώντας ότι τα

ποιοτικά στοιχεία των επιπτώσεων της μακράς και παρατεταμένης ύφεσης, είναι εξαιρετικά δύσκολο να επουλωθούν.

Διάγραμμα 4: Κατάταξη των περιφερειών της Ελλάδας με βάση το κατά κεφαλήν εισόδημα (σε PPS) ως % του μέσου όρου της ΕΕ-27 (2021)

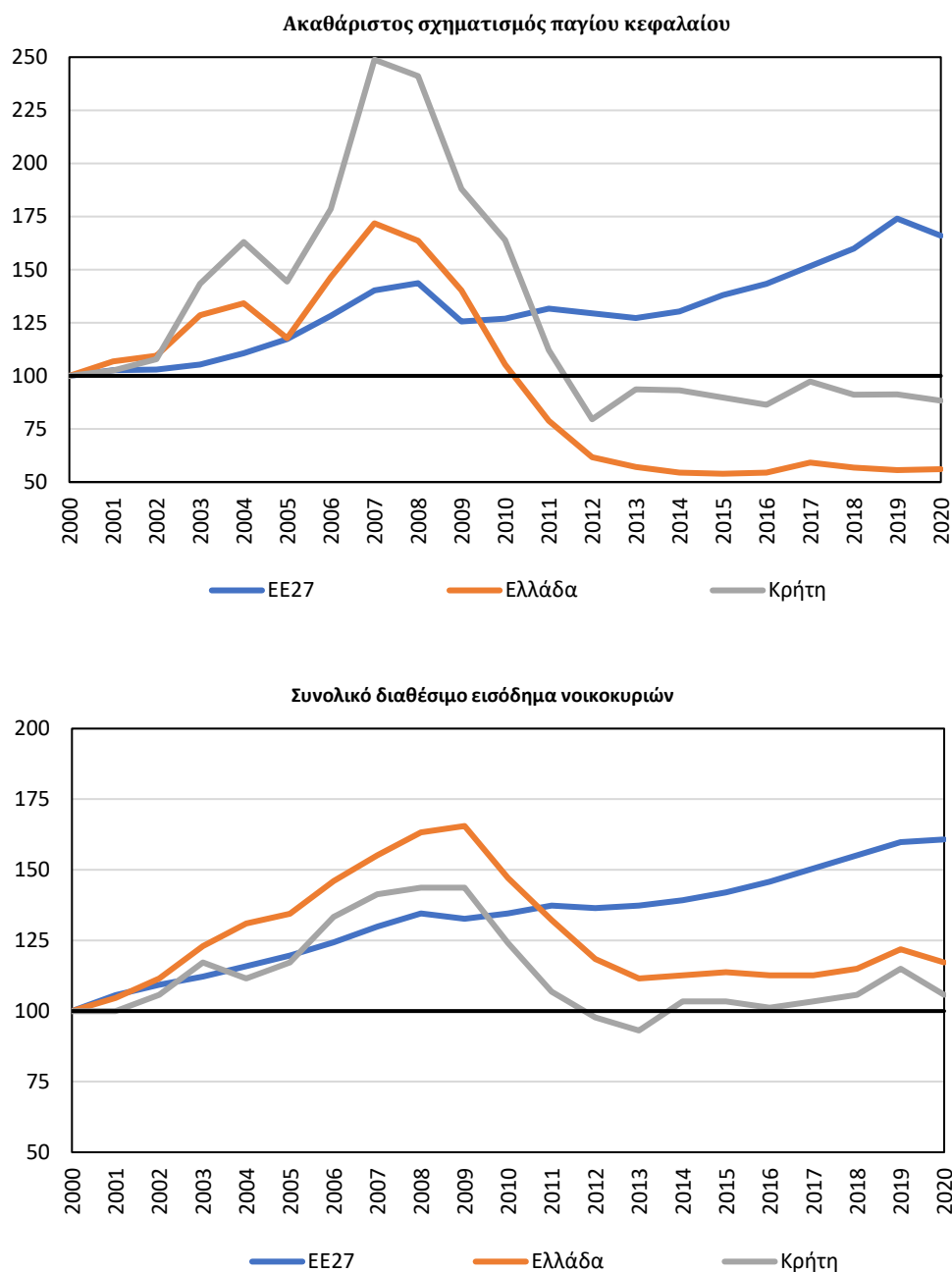
Πηγή: Eurostat και επεξεργασία των συγγραφέων

Υπό αυτό το πρίσμα, στο Διάγραμμα 4, παρουσιάζεται το αντίστοιχο μέγεθος που απεικονίζεται στο Διάγραμμα 3, αλλά για όλες τις περιφέρειες της χώρας, και συγκεκριμένα για το έτος 2021. Η Κρήτη, κατατάσσεται 7^η, δηλαδή αποτελεί τη *διάμεσο των περιφερειών*. Εγγύτερα στο μέσο όρο της ΕΕ27 βρίσκεται η Αττική (86%), αλλά με σημαντική απόσταση από τη Στερεά Ελλάδα που καταγράφεται 2^η (65,4%). Συνεπώς, η Αττική εμφανίζεται δυσανάλογα και το υψηλό της μέγεθος – τόσο ως προς τον πληθυσμό, όσο και ως προς το ΑΕΠ – επηρεάζει έντονα τον εθνικό μέσο όρο. Αυτό άλλωστε γίνεται κατανοητό και από τη εξαιρετικά σημαντική απόσταση που χωρίζει την Αττική από τις τρεις τελευταίες περιφέρειες Βορείου Αιγαίου (41,6%), Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης (45%) και Ηπείρου (46%). Σε κάθε περίπτωση, οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και κατόπιν, η συρρίκνωση της οικονομίας λόγω των μέτρων περιορισμού της εξάπλωσης του Covid-19, φαίνεται ότι προκάλεσαν σημαντικές επιπτώσεις του σχετικού επιπέδου διαβίωσης σε όλη τη χώρα, η οποία όμως, κατανεμήθηκε εξαιρετικά άνισα μεταξύ των διοικητικών περιφερειών.

Στο Διάγραμμα 5 γίνεται απόπειρα καταγραφής των μεταβολών δύο ιδιαίτερα σημαντικών μεγεθών. Ο Ακαθάριστος Σχηματισμός Παγίου Κεφαλαίου (ΑΣΠΚ), ουσιαστικά απεικονίζει το σύνολο των επενδύσεων που λαμβάνουν χώρα. Στο συγκεκριμένο Διάγραμμα 5, τα μεγέθη εμφανίζονται ως μεταβολές από τα αντίστοιχα επίπεδα του 2000 και πώς έχουν εξελιχθεί, σε σύγκριση με αυτή τη χρονιά. Κατ' αρχάς, το μακροχρόνιο επίπεδο επενδύσεων στην ΕΕ27 διαγράφει αυξητική πορεία, αλλά δεν ήταν πάντοτε αυξητικό. Η κρίση του 2008/9 ανέκοψε τη ραγδαία αύξηση που είχε μεταξύ των ετών 2000-2008, συμπιέζοντας το βαθμό επενδύσεων σε αισθητά χαμηλότερα επίπεδα. Αντίστοιχη απότομη πτώση για την ΕΕ27 καταγράφεται το 2020, αλλά συνολικά, οι επενδύσεις φαίνονται αυξημένες κατά 70% περίπου, μέσα σε μια διάρκεια δύο δεκαετιών.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η επενδυτική δραστηριότητα διήλθε μιας σημαντικής αύξησης λίγο μετά το 2004, και κατόπιν, καταγράφει ουσιαστική καθίζηση. Συγκεκριμένα, το 2020, το σύνολο των επενδύσεων στη χώρα μας ήταν κατά 45 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερο της περιόδου των αρχών του 2000. Επιπλέον, αναφορικά με την Κρήτη, η αύξηση των επενδύσεων στην περιφέρεια ήταν ραγδαία, αλλά αντίστοιχα απότομη εμφανίζεται και η πτώση τους. Σύμφωνα με το μέγεθος του ΑΣΠΚ, η Κρήτη χωρίζεται σε δύο περιόδους. Η πρώτη είναι η μεγεθυντική και εκτείνεται από το 2000-2006. Η δεύτερη είναι η φάση της συρρίκνωσης, που εκτείνεται από το 2007-2012. Έκτοτε, το επίπεδο επενδύσεων παραμένει εξαιρετικά χαμηλά. Η απαξίωση του εγχώριου κεφαλαίου, σηματοδοτεί και τις αντίστοιχες επιπτώσεις στο βαθμό απασχόλησης. Από την άνοδο της ανεργίας, που καταγράφηκε στο ξεκίνημα της κρίσης του 2009, η αγορά εργασίας – σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο – αναδιατάχθηκε μέσα από την υπερδιόγκωση των δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών. Τέλος, όλα τα παραπάνω καταγράφουν μια ουσιαστική απόκλιση από τις επιδόσεις του ευρωπαϊκού μέσου όρου.

Διάγραμμα 5: Μακροχρόνια εξέλιξη ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου και διαθέσιμου εισοδήματος νοικοκυριών, σε σύγκριση με το 2000 (100) ΕΕ27, Ελλάδα και Κρήτη, 2000-2020

Πηγή: Eurostat και επεξεργασία των συγγραφέων

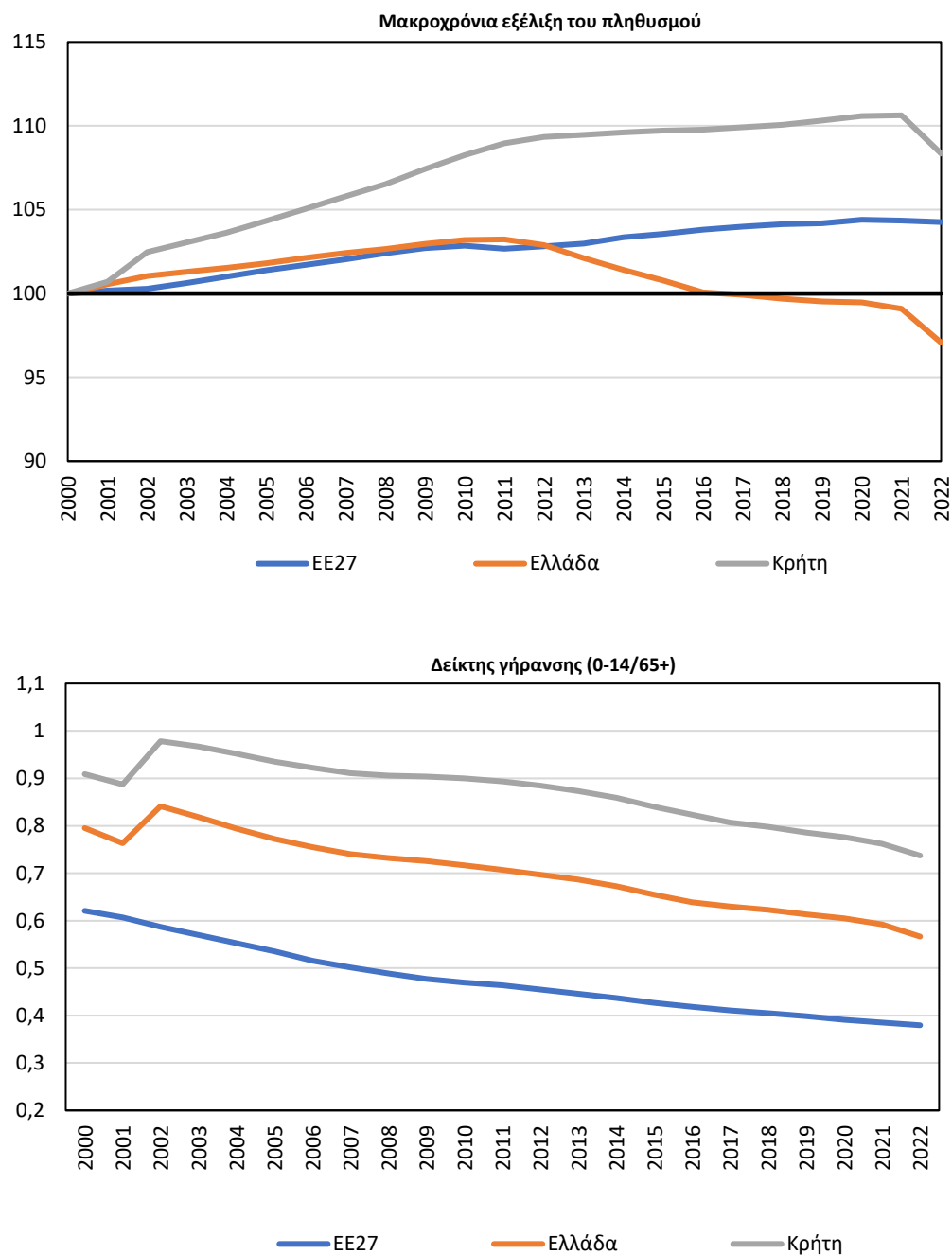
Η ραγδαία αυξητική τάση του επιπέδου των περιφερειακών επενδύσεων, φαίνεται να μην αποτυπώθηκε ιδιαίτερα στο περιφερειακό διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών. Το δεξιό σκέλος του Διαγράμματος 5 παρουσιάζει τις σχετικές μεταβολές του μεγέθους του διαθέσιμου εισοδήματος, με έτος αναφοράς το 2000. Η γενική, ανοδική πορεία της Κρήτης, υπολείπεται της αντίστοιχης στην Ελλάδα μεταξύ των ετών 2000-2008. Και οι δύο,

όμως, είναι αρκετά περισσότερο αυξημένες σε σύγκριση με την ΕΕ27. Έκτοτε, οι καταγεγραμμένες πτώσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές, και υπερβαίνουν το επίπεδο των 30 ποσοστιαίων μονάδων. Στην Κρήτη, όπως φαίνεται και από τα δεδομένα, το διαθέσιμου εισόδημα κατά το 2013, ήταν χαμηλότερο – σε τρέχουσες τιμές – σε σύγκριση με το 2000. Έκτοτε, η κατάσταση καταγράφεται βελτιωμένη και οι αυξήσεις που εκτιμώνται κατά την περίοδο 2014-2019, είναι υψηλότερες στην περιφέρεια Κρήτης. Όπως και προηγουμένως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο βαθμός απόκλισης της χώρας μας από τον μέσο όρο της ΕΕ27, η οποία διατηρεί τη μακρόχρονη, σχετικά σταθερή, αυξητική της τροχιά, με το εισόδημα των νοικοκυριών το 2020, να υπολογίζεται αυξημένο κατά περίπου 58%, σε σύγκριση με τις αρχές της δεκαετίας του 2000.

Στο Διάγραμμα 6, παρουσιάζεται η εξέλιξη του πληθυσμού καθώς και η βασική τάση της συνολικής γήρανσης. Το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού μεταβάλλεται σε σύγκριση με το έτος 2000, όπου, συγκριτικά, η άνοδος του αριθμού των κατοίκων της Κρήτης ξεπερνάει κατά πολύ τον ευρωπαϊκό μέσο και είναι ιδιαίτερα αυξημένος σε σχέση με τον αντίστοιχο εθνικό. Σημαντική είναι η αντιστροφή της ανοδικής τάσης που καταγράφεται μετά το 2010, και που το 2022 καταλήγει να εκτιμάται χαμηλότερα από εκείνη του 2000. Η ευρύτερη εικόνα της πληθυσμιακής πτώσης στην Ελλάδα αναμένεται να αποτυπωθεί και στην Κρήτη τα επόμενα χρόνια αν και, σημαντικό τμήμα της πτώσης οφείλεται και στην μεταναστευτική εκροή (Μισός, 2020) που έπληξε τη χώρα μετά το 2010 – κυρίως την περίοδο 2010-2016.

Επιπλέον, η εξέλιξη της πληθυσμιακής γήρανσης αποτυπώνεται στο αριστερό σκέλος του Διαγράμματος 6. Ο δείκτης γήρανσης υπολογίζει τον λόγο του αριθμού των κατοίκων που είναι μικρότεροι των δεκατεσσάρων ετών (0-14) προς τον αντίστοιχο αριθμό των κατοίκων ηλικίας άνω των 65 ετών (65+). Όπως είναι προφανές, το σχετικό πλήθος των νεότερων μελών είναι υψηλότερο στην Κρήτη και στην Ελλάδα, σε σύγκριση με την ΕΕ27, αλλά η πτωτική τάση του λόγου, είναι αντίστοιχη και ανησυχητική. Επί της ουσίας, το 2022, ο πληθυσμός των νέων κάτω των δεκατεσσάρων ετών αντιστοιχούσε στο 40% των γηραιότερων ενώ, στην Κρήτη, στο 74%.

Διάγραμμα 6: Μακροχρόνια εξέλιξη πληθυσμού σε σύγκριση με το 2000 (100) και δείκτης γήρανσης (0-14/65+) ΕΕ27, Ελλάδα και Κρήτη, 2000-2020

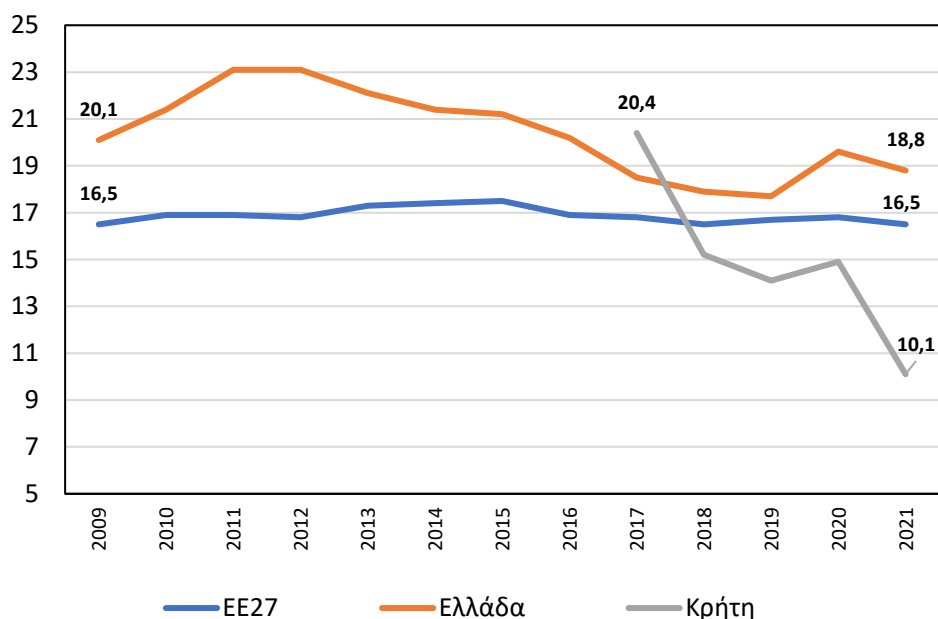
Πηγή: Eurostat και επεξεργασία των συγγραφέων

3. Φτώχεια στην Περιφέρεια Κρήτης

Η ενότητα αυτή αναλύει δείκτες που αποτυπώνουν τις συνθήκες διαβίωσης και την ευημερία του πληθυσμού στην περιφέρεια Κρήτης, σε σύγκριση με τις λοιπές περιφέρειες και το σύνολο της χώρας αλλά και την ΕΕ. Ο πρώτος κοινωνικοοικονομικός δείκτης που χρησιμοποιείται στην ανάλυση είναι ο κίνδυνος σχετικής φτώχειας. Ο δείκτης αυτός προσπαθεί να αποτυπώνει το ποσοστό των ατόμων που έχουν επίπεδο διαβίωσης χαμηλότερο από αυτό που θεωρείται αποδεκτό στην χώρα αναφοράς. Σε επίπεδο ΕΕ η Eurostat εκτιμά την σχετική φτώχεια ως το μερίδιο των ατόμων με ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα (μετά τους φόρους και τις κοινωνικές μεταβιβάσεις) χαμηλότερο του μικρότερου του 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος (που ορίζεται ως το όριο φτώχειας). Ο δείκτης αυτός μετρά κυρίως το χαμηλό εισόδημα ατόμων σε σύγκριση με το εισόδημα άλλων ατόμων που ζουν στην ίδια χωρική ενότητα. Όπως έχει επισημανθεί στην βιβλιογραφία είναι ένας μάλλον αυθαίρετος δείκτης, χωρίς κάποια ισχυρή θεωρητική ή εμπειρική τεκμηρίωση που όμως είναι εύκολα κατανοητός και μπορεί να υπολογιστεί σχετικά εύκολα με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα (Παπαθεοδώρου, 2018; 2020; Παπαθεοδώρου, Μισσός και Παπαναστασίου, 2020). Κατά συνέπεια η σύγκριση του ποσοστού φτώχειας με τον συγκεκριμένο δείκτη μεταξύ χωρών που διαφέρουν σημαντικά τόσο στο ύψος του εισοδήματος των κατοίκων όσο και στην διανομή του, μπορεί να συσκοτίσει τις πραγματικές διαφορές ως προς το επίπεδο διαβίωσης.

Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι διαχρονικά το ποσοστό σχετική φτώχειας είναι υψηλότερο στην Ελλάδα από ότι στο σύνολο της ΕΕ-27 γεγονός που καταδεικνύει την δυσμενή κατάσταση της χώρας ως προς το επίπεδο διαβίωσης των κατοίκων της (Διάγραμμα 7). Ο κίνδυνος φτώχειας στην περιφέρεια Κρήτης το 2017 ήταν υψηλότερος από τον μέσο όρο της Ελλάδας και της ΕΕ-27. Ωστόσο, από το 2017 μέχρι το 2021 (δηλ. την περίοδο μετά τα μνημόνια), η Κρήτη καταγράφει μια αξιοσημείωτη μείωση του κινδύνου σχετικής φτώχειας περίπου 10 ποσοστιαίων μονάδων (από το 20,4% στο 10,1%). Το εύρημα αυτό είναι πολύ σημαντικό για την εξέλιξη της εισοδηματικής κατάστασης του πληθυσμού της Κρήτης, αλλά θα πρέπει να αξιολογηθεί σε συνδυασμό με άλλους δείκτες κοινωνικής και οικονομικής ευημερίας για να εξαχθούν πιο ασφαλή συμπεράσματα.

Διάγραμμα 7: Ποσοστό σχετικής φτώχειας σε ΕΕ27, Ελλάδα και περιφέρεια Κρήτης, 2009-2021 (έρευνες 2010-2022)

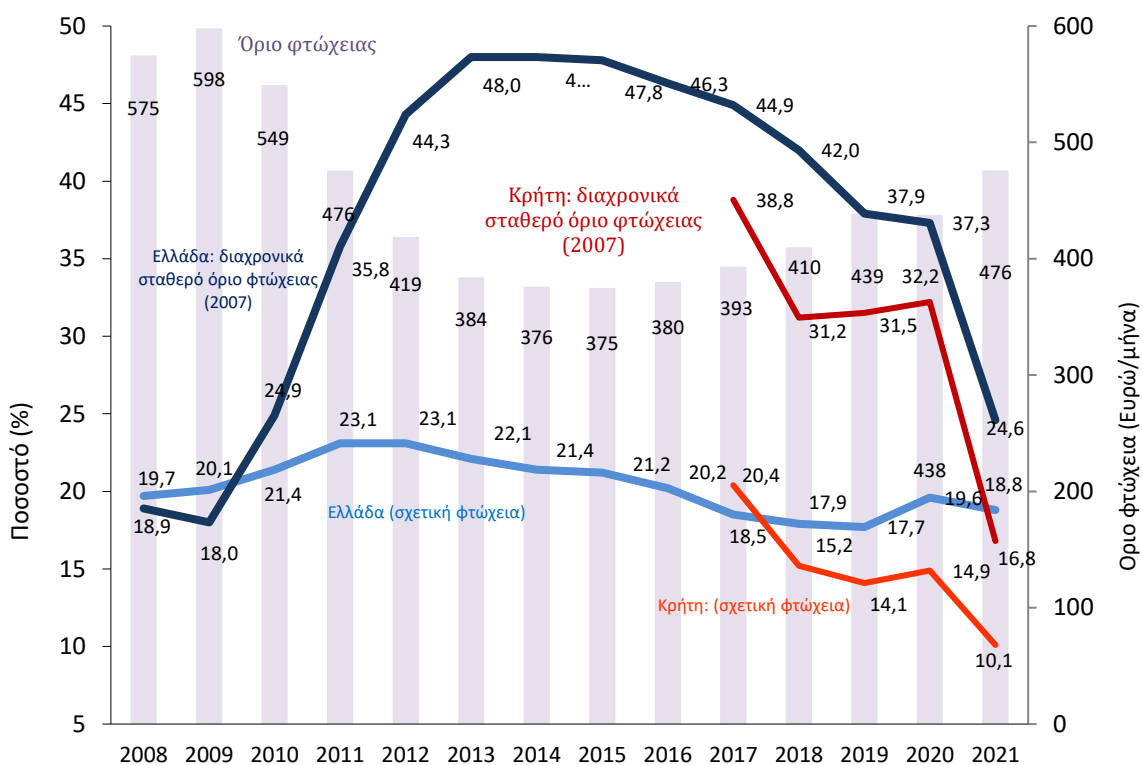
Πηγή: EU-SILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι εκτιμήσεις με βάση τον δείκτη σχετικής φτώχειας θα πρέπει να ερμηνεύονται με προσοχή εξαιτίας διαφοροποιήσεων στην εξέλιξη της διανομής και του ύψους του εισοδήματος. Ένας δείκτης που αποτυπώνει καλύτερα τις συνθήκες διαβίωσης μέσα στον χρόνο είναι ο δείκτης ενός διαχρονικά σταθερού ορίου φτώχειας. Ο δείκτης αυτός μας επιτρέπει τις διαχρονικές συγκρίσεις του επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού, ιδιαίτερα σε περιόδους όπου παρατηρούνται έντονες μεταβολές στο ύψος του ΑΕΠ και των εισοδημάτων των κατοίκων μιας χώρας ή περιοχής. Ορίζεται ως το ποσοστό του πληθυσμού με ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα χαμηλότερο του ορίου φτώχειας που υπολογίζεται με τον καθιερωμένο τρόπο για το έτος βάσης (πχ. 2007) και στη συνέχεια προσαρμόζεται ως προς την εξέλιξη της αγοραστικής δύναμης των εισοδημάτων (πληθωρισμό).

Χρησιμοποιώντας το όριο φτώχειας του 2007 (έρευνας 2008) θα δούμε πως στο σύνολο της επικράτειας η φτώχεια παρουσιάζει μια δραματική επιδείνωση την περίοδο της κρίσης και της εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας (Διάγραμμα 8). Έτσι το 2013 ο μισός πληθυσμός της χώρας έχει επίπεδο διαβίωσης αντίστοιχο με αυτό που είχε το φτωχότερο

18% πριν 4 χρόνια. Η φτώχεια στο σύνολο της χώρας διατηρείται έκτοτε σε αντίστοιχα υψηλά επίπεδα παρουσιάζοντας μικρή μείωση μετά το 2015, ενώ μειώνεται σημαντικά την περίοδο 2020-2021. Παρόλη όμως την μείωση αυτή ο πληθυσμός της Ελλάδας, με βάση το διαχρονικό όριο φτώχειας, ο κίνδυνος φτώχειας το 2021 είναι 24,6% που είναι σημαντικά υψηλότερος από τον αντίστοιχο 18,0% του 2009. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού στην χώρα παραμένουν χειρότερες από αυτές που επικρατούσαν πριν την περίοδο των μνημονίων. Παρομοίως, με βάση το διαχρονικά σταθερό όριο φτώχειας, στην Κρήτη ο κίνδυνος φτώχειας ανέρχεται στο 38,8% το 2017, μειώνεται στο 31,2% το 2018, διατηρείται στα ίδια επίπεδα μέχρι το 2020 και στην συνέχεια, μέσα σε ένα χρόνο εμφανίζει μια μεγάλη μείωση, στο 16,8% το 2021. Έτσι στην Κρήτη καταγράφει μεγαλύτερη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού εφόσον ο κίνδυνος φτώχειας, με βάση το διαχρονικά σταθερό όριο, βρίσκεται σε χαμηλότερα επίπεδα από αυτά για το σύνολο της χώρας το 2009.

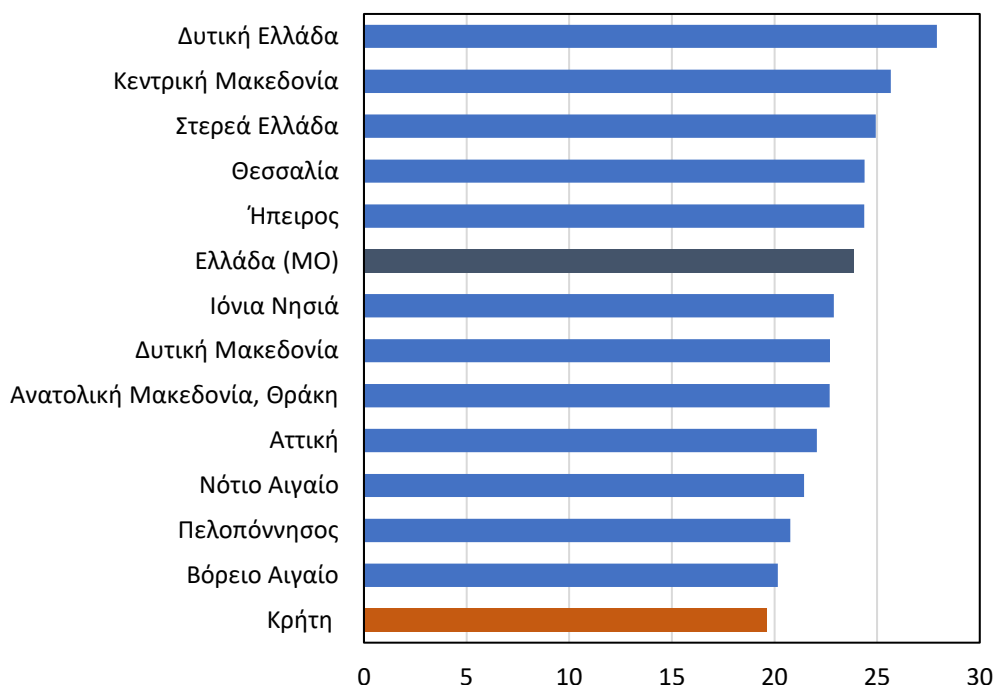
Διάγραμμα 8: Όρια σχετικής φτώχειας και κίνδυνος φτώχειας σε Ελλάδα και περιφέρεια Κρήτης, 2008-2021 (έρευνες 2009-2022).

Πηγή: EU-SILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Το χάσμα ή βάθος της φτώχειας αποτυπώνει τον βαθμό στον οποίο το εισόδημα των φτωχών απέχει από τη όριο φτώχειας κατά μέσο όρο. Ο δείκτης αυτός συνιστά βελτίωση του δείκτη σχετικής φτώχειας, ο οποίος μετρά μόνο τον αριθμό των φτωχών, θεωρώντας τους το ίδιο φτωχούς. Με βάση το χάσμα της φτώχειας, το Διάγραμμα 9 απεικονίζει τη θέση των 13 περιφερειών της χώρας. Η Κρήτη σημειώνει το χαμηλότερο βάθος φτώχειας που σημαίνει ότι το εισόδημα των φτωχών βρίσκεται κατά μέσο όρο κοντύτερα στο επίσημο όριο φτώχειας σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιφέρειες.

Διάγραμμα 9: Χάσμα φτώχειας ανά περιφέρεια στην Ελλάδα, 2021 (έρευνα 2022)

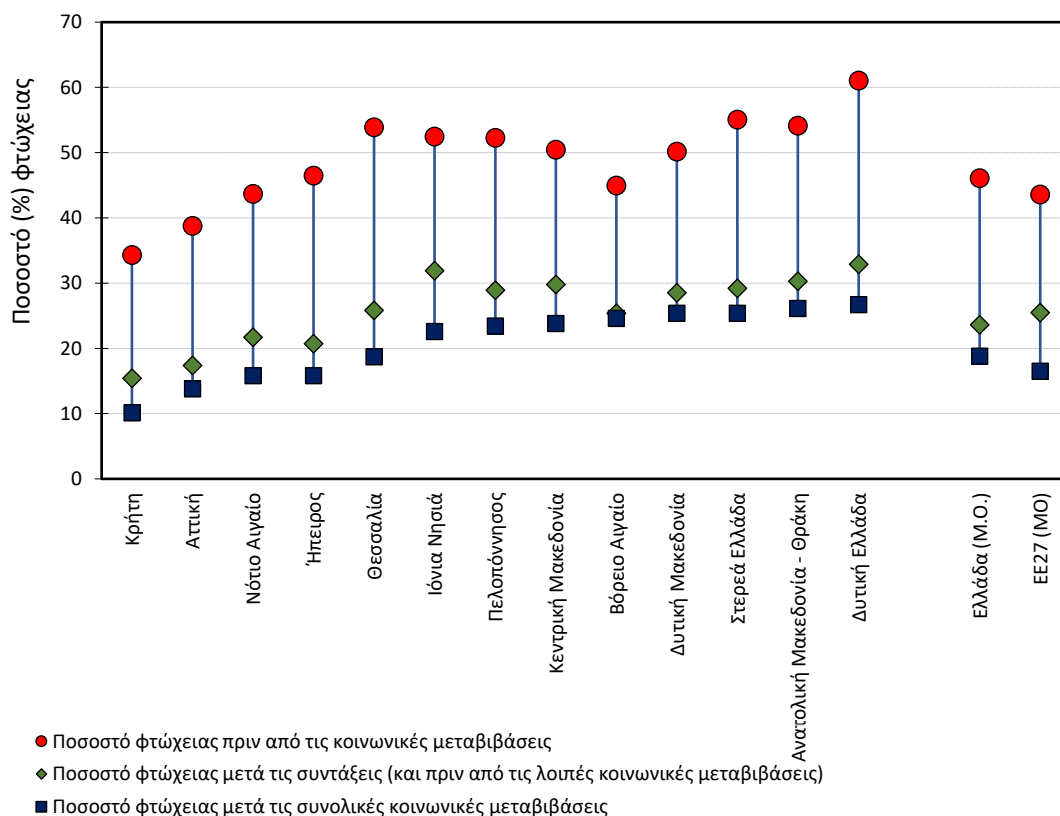
Πηγή: EU-SILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Ιδιαίτερα σημαντική για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής είναι η εκτίμηση της επίδρασης των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην άμβλυνση της φτώχειας. Το Διάγραμμα 10 απεικονίζει την επίδραση αυτή συγκρίνοντας δύο διακριτές κατηγορίες κοινωνικών μεταβιβάσεων: α) συντάξεις (γήρατος και χηρείας) και β) λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις (πχ. για την υγεία, την αναπηρία, την ανεργία, την οικογένεια και τα παιδιά, τη στέγαση, τον κοινωνικό αποκλεισμό). Οι 13 περιφέρειες εμφανίζουν ένα ορισμένο πρότυπο στο οποίο οι συντάξεις επιτυγχάνουν τη μεγαλύτερη μείωση της φτώχειας, ενώ

οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν οριακή επίδραση. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το σύστημα κοινωνικής προστασίας της Ελλάδας βασίζεται σε συντριπτικά μεγάλο βαθμό στις συντάξεις για την αναδιανομή εισοδήματος. Όπως έχει επισημανθεί και σε άλλες έρευνες η έμφαση στις συντάξεις αποτελεί ένα από τα ασθενή χαρακτηριστικά του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα ιδιαίτερα ως προς την αντιμετώπιση της φτώχειας και της αποστέρησης (Πετμεζίδου και Παπαθεοδώρου, 2004; 2005). Αντίθετα, οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις, που στην χώρα μας είναι χαμηλές και χορηγούνται κυρίως με έλεγχο πόρων, έχουν πολύ ασθενή επίδραση στην άμβλυνση της φτώχειας και της αποστέρησης σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΕ. Η εικόνα στην περιφέρεια Κρήτης είναι παρόμοια με αυτή στις λοιπές περιφέρειες και στο σύνολο της χώρας.

Διάγραμμα 10: Ποσοστά φτώχειας, πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, κατά περιφέρεια, επικράτεια και ΕΕ (εισοδήματα 2021)

Πηγή: EU-SILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Ο δείκτης υλικής και κοινωνικής αποστέρησης έχει καθιερωθεί ως εναλλακτικό ή συμπληρωματικό μέτρο για την αποτύπωση των συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών, και δεν βασίζεται σε στοιχεία εισοδήματος. Αποτελούν έτσι ένα πολύ καλό εργαλείο για την αποτύπωση αλλά και σύγκριση των συνθηκών διαβίωσης μεταξύ χωρών και επιμέρους χωρικών ενοτήτων. Ο δείκτης αυτός αποτυπώνει την ικανότητα του νοικοκυριού να καλύψει ορισμένες βασικές ανάγκες (αγαθά, υπηρεσίες και δραστηριότητες) που θεωρούνται κρίσιμες για την ευημερία και το επίπεδο διαβίωσης. Τα αγαθά και οι ανάγκες που χρησιμοποιούνται για την κατάρτιση του δείκτη έχουν ως εξής:

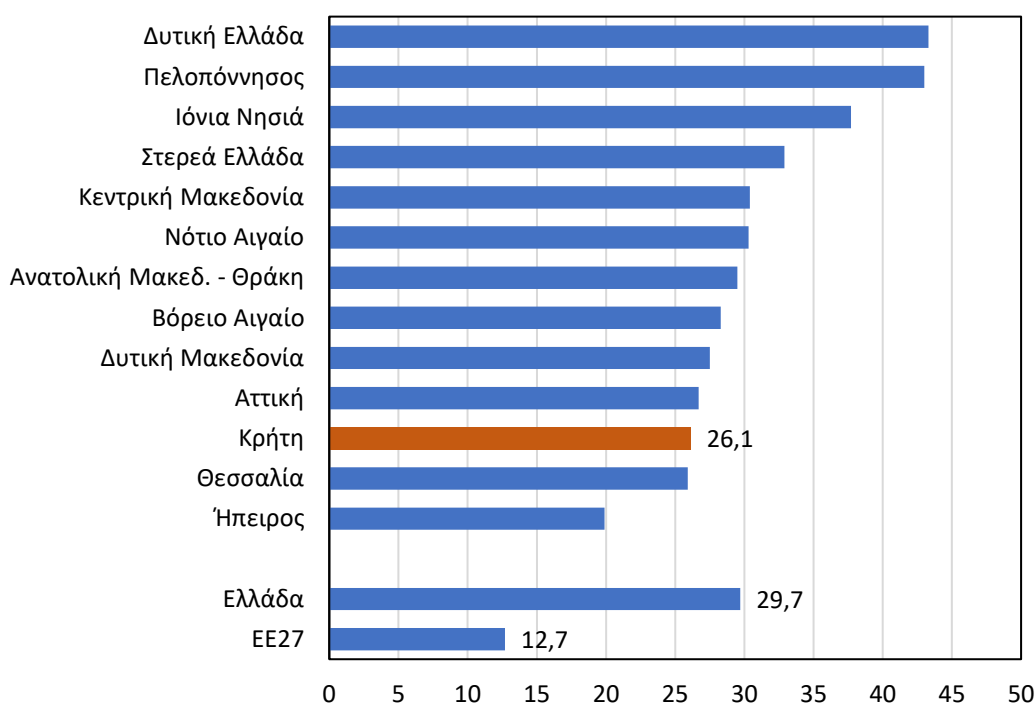
1. Έκτακτες αλλά απαραίτητες δαπάνες
2. Διακοπές διάρκειας μιας εβδομάδας τον χρόνο
3. Δάνεια, λογαριασμοί κοινής ωφέλειας, ενοίκιο, κλπ.
4. Γεύμα με κρέας ή ψάρι (ή χορτοφαγικό ισοδύναμο) κάθε δεύτερη μέρα
5. Επαρκής θέρμανση στο σπίτι
6. Αυτοκίνητο
7. Αντικατάσταση φθαρμένων επίπλων
8. Πρόσβαση στο διαδίκτυο
9. Αντικατάσταση φθαρμένων ρούχων και αγορά νέων
10. Κατοχή δυο ζευγαριών παπουτσιών
11. Διάθεση εισοδήματος για προσωπική χρήση κάθε εβδομάδα
12. Υπαίθριες δραστηριότητες
13. Συχνές συναντήσεις με συγγενείς και φίλους

Ένα άτομο θεωρείται ότι βιώνει υλική και κοινωνική αποστέρηση αν αδυνατεί να ικανοποιήσει τουλάχιστον 5 από τις παραπάνω 13 βασικές ανάγκες.

Με βάση τα στοιχεία του Διαγράμματος 11, η Κρήτη καταλαμβάνει την 3^η θέση μεταξύ των περιφερειών της χώρας ως προς το ποσοστό του πληθυσμού που αδυνατεί να καλύψει βασικές υλικές και κοινωνικές ανάγκες το 2022. Η επίδοση αυτή (26,1%) αν και καλύτερη σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο (29,7%), παραμένει ιδιαίτερα υψηλή. Έτσι, παρόλο που η Κρήτη παρουσιάζει χαμηλότερα επίπεδα εισοδηματικής φτώχειας

εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλούς δείκτες υλικής και κοινωνικής αποστέρησης. Όπως επισημάνθηκε και στην προηγούμενη έκθεση (Παπαθεοδώρου κα, 2002) το γεγονός αυτό, ενδεχομένως αντανακλά τις διαφοροποιήσεις ως προς το επίπεδο των κοινωνικών παροχών σε είδος, που έχει σημαντική επίδραση στο διαθέσιμο εισόδημα που απομένει στα χαμηλά εισοδηματικά νοικοκυριά για την κάλυψη άλλων αναγκών. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι τιμές αυτές τόσο για την περιοχή της Κρήτης όσο και για το σύνολο της χώρας απέχουν υπερβολικά πολύ από τις αντίστοιχες για τον μέσο όρο της ΕΕ-27 (12,7%). Καταδεικνύεται έτσι η δυσμενής θέση της χώρας όσον αφορά τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ. Τόσο η Κρήτη όσο και το σύνολο της χώρας παρουσιάζουν υπερδιπλάσια ποσοστά υλικής και κοινωνικής αποστέρησης από το μέσο όρο της ΕΕ-27.

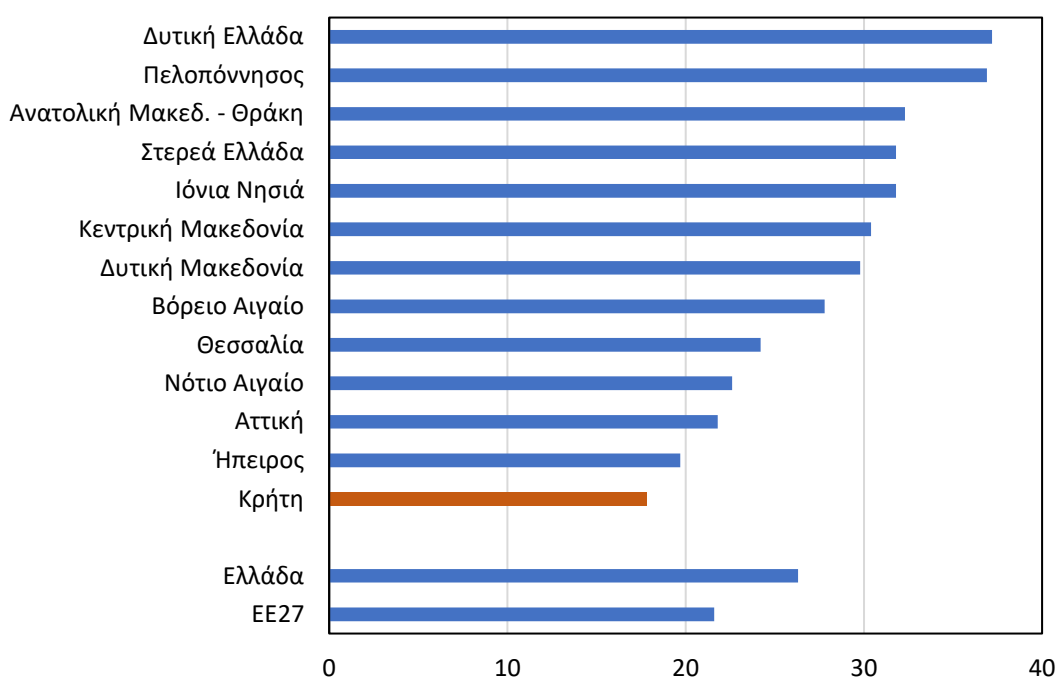
Διάγραμμα 11: Ποσοστό του πληθυσμού της Κρήτης που αδυνατεί να καλύψει βασικές υλικές και κοινωνικές ανάγκες ανά περιφέρεια στην Ελλάδα (2022)

Πηγή: EU-SILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Ο τελευταίος δείκτης που χρησιμοποιείται στην ανάλυση για την αποτύπωση των συνθηκών κοινωνικής ευημερίας και διαβίωσης στην περιφέρεια Κρήτης είναι ο δείκτης φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (AROPE). Ο δείκτης AROPE αποτελεί ορόσημο της Στρατηγικής 2030 της ΕΕ σε ότι αφορά το σκέλος της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Περιλαμβάνει το σύνολο των ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή έντονη υλική και κοινωνική αποστέρηση ή ζουν σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας. Τα άτομα περιλαμβάνονται σε μια μόνο κατηγορία ακόμη και αν εντάσσονται σε περισσότερες. Με βάση τον δείκτη AROPE, η Κρήτη βρίσκεται στην καλύτερη θέση ανάμεσα στις περιφέρειες της χώρας (Διάγραμμα 12). Επιπροσθέτως, ο δείκτης φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στην Κρήτη είναι χαμηλότερος συγκρινόμενος με τον αντίστοιχο της ΕΕ-27.

Διάγραμμα 12: Πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό (AROPE) 2022

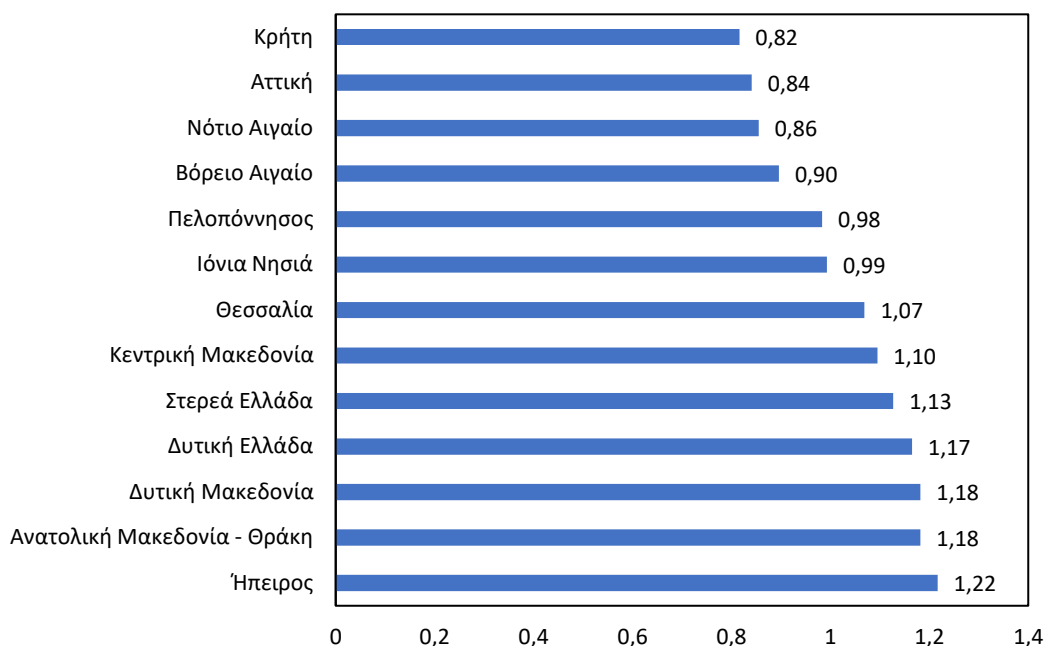

Πηγή: EU-SILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Ο δείκτης του τετραγωνισμένου χάσματος φτώχειας καλύπτει σημαντικά κενά σε σχέση με άλλους δείκτες φτώχειας. Ο δείκτης αυτός παίρνει τη μέση τιμή των τετραγώνων των χασμάτων φτώχειας από τη γραμμή φτώχειας. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 13, η περιφέρεια Κρήτης εμφανίζει τη χαμηλότερη τιμή βάσει του προαναφερόμενου δείκτη. Με άλλα λόγια, εμφανίζει την καλύτερη επίδοση στο ζήτημα της έντασης (severity) της

φτώχειας. Ακολουθούν η Αττική, το Νότιο Αιγαίο και το Βόρειο Αιγαίο, ενώ στις χειρότερες θέσεις βρίσκονται η Ήπειρος, η Ανατολική Μακεδονία – Θράκη, η Δυτική Μακεδονία και η Δυτική Ελλάδα.

Διάγραμμα 13: Ένταση της φτώχειας ανά περιφέρεια (SILC-2022, εισοδήματα 2021)

Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων της EU-SILC 2022 (εισοδήματα 2021)

Τα εισοδήματα των νοικοκυριών στην Κρήτη, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, έχουν υποστεί δραστικές μειώσεις ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης και της επακόλουθης δημοσιονομικής προσαρμογής στη χώρα. Είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε ποιοι τύποι νοικοκυριού ζουν υπό δυσμενέστερες συνθήκες διαβίωσης και εμφανίζουν τον υψηλότερο κίνδυνο της φτώχειας.

Μια πρώτη εικόνα της εισοδηματικής κατάστασης διαφορετικών τύπων νοικοκυριού στην Κρήτη αποτυπώνεται στον Πίνακα 1. Εστιάζοντας στα μέσα εισοδήματα (έχοντας αποκλείσει πολύ ακραίες τιμές στο δείγμα) φαίνεται ότι χαμηλότερα ως προς το μέσο εισόδημα βρίσκονται τα μονογονεϊκά, τα πολύτεκνα, και τα μονομελή νοικοκυριά. Να σημειωθεί ότι οι τρεις αυτοί τύποι νοικοκυριών εμφανίζουν και τη μικρότερη τυπική απόκλιση, δηλαδή τη μικρότερη διασπορά τιμών από το μέσο εισόδημα. Τα στοιχεία αυτά

παρέχουν μια αρχική εκτίμηση για το επίπεδο διαβίωσης των διαφορετικών τύπων νοικοκυριού στην Κρήτη, αλλά δεν αποτυπώνουν την πλήρη εικόνα.

Πίνακας 1: Στοιχεία εισοδήματος ανά τύπο νοικοκυριού (Κρήτη, εισοδήματα 2021)

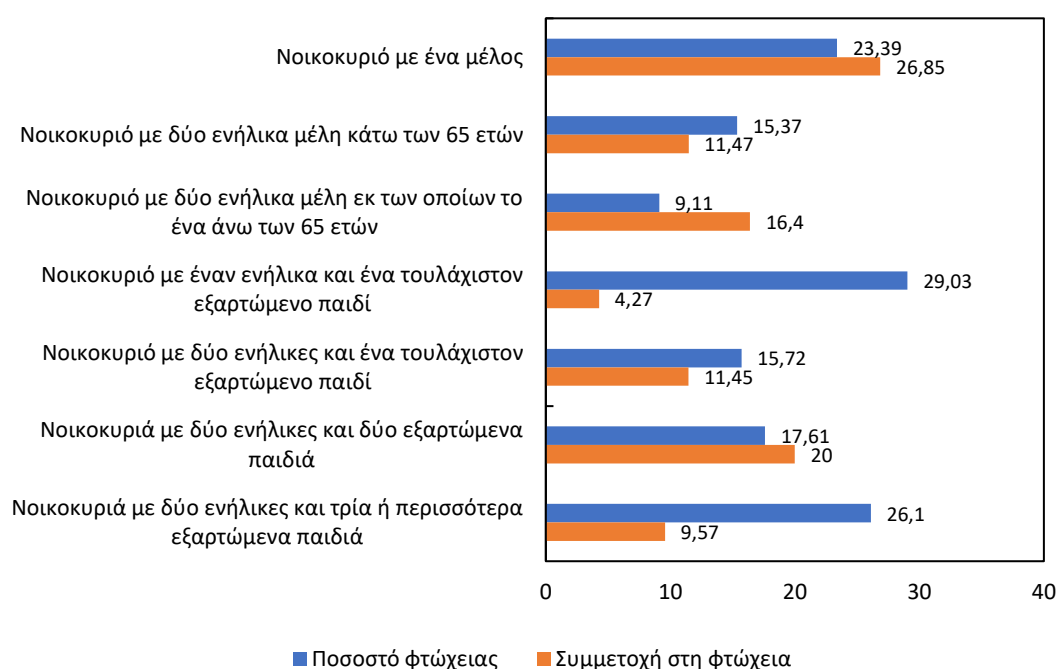
Τύπος νοικοκυριού	N	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση	Ελάχιστη	Μέγιστη
Νοικοκυριό με ένα ενήλικο μέλος	369	8.469,4	3.968,7	750	28.660,0
Νοικοκυριό με δύο ενήλικα μέλη κάτω των 65 ετών	220	11.370,8	6.866,7	1.666,7	61.366,7
Νοικοκυριό με δύο ενήλικα μέλη εκ των οποίων το ένα άνω των 65 ετών	530	10.488,0	5.363,2	333,3	55.000,7
Νοικοκυριό με έναν ενήλικα και ένα τουλάχιστον εξαρτώμενο παιδί	58	6.084,0	3.772,1	1.050	15.373,9
Νοικοκυριό με δύο ενήλικες και ένα τουλάχιστον εξαρτώμενο παιδί	222	9.597,8	4.953,8	125	15.373,9
Νοικοκυριά με δύο ενήλικες και δύο εξαρτώμενα παιδιά	392	8.680,6	5.335,7	216	44.052,4
Νοικοκυριά με δύο ενήλικες και τρία ή περισσότερα εξαρτώμενα παιδιά	151	8.023,0	3.002,4	3.913,3	15.108,3

Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων της EU-SILC 2022 (εισοδήματα 2021)

Η χρήση της μεταβλητής του κινδύνου φτώχειας (υπολογιζόμενου με βάση το όριο του 60% του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις) συμβάλει στην αποτύπωση των διαφορών στην οικονομική ανεπάρκεια και το επίπεδο διαβίωση μεταξύ των διαφόρων τύπων νοικοκυριού της Κρήτης. Οι διαστάσεις που ενδιαφέρουν περισσότερο είναι το ποσοστό φτώχειας και η συμμετοχή στη φτώχεια για τις διάφορες κατηγορίες νοικοκυριών. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 14, το μεγαλύτερο ποσοστό φτώχειας αντιστοιχεί στα μονογονεϊκά, τα πολύτεκνα και τα μονομελή νοικοκυριά με 29,03%, 26,10% και 23,39% αντίστοιχα. Ωστόσο, όταν η έμφαση δίνεται στη συμμετοχή στη φτώχεια, τότε η εικόνα διαφοροποιείται αισθητά. Αυτό γιατί

η συμμετοχή στην φτώχεια καθορίζεται από το μερίδιο στο συνολικό πληθυσμό που αντιπροσωπεύει η κάθε πληθυσμιακή ομάδα. Έτσι, τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά εμφανίζουν την μεγαλύτερη συνεισφορά στην συνολική φτώχεια, της τάξης του 26,85%. Αυτό οφείλεται στο ότι τα μονομελή νοικοκυριά αντιπροσωπεύουν συγκριτικά μεγάλο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού ενώ παράλληλα εμφανίζουν και υψηλό κίνδυνο φτώχειας. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η κατηγορία αυτή των νοικοκυριών είναι αρκετά ανομοιογενής ως προς την ηλικία των ατόμων. Συμπεριλαμβάνει πολλούς ηλικιωμένους (65+ ετών) αλλά και νέους (έως 24 ετών). Αντιθέτως τα νοικοκυριά με έναν ενήλικο και ένα εξαρτώμενο παιδί (κυρίως μονογονεϊκά) λόγω του μικρού μεριδίου του συνολικού πληθυσμού που αντιπροσωπεύουν, έχουν πολύ μικρή συμμετοχή στην συνολική φτώχεια παρόλο που εμφανίζουν τον υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας. Αντίστοιχα, για τον ίδιο λόγο χαμηλή σχετικά συνεισφορά στην συνολική φτώχεια έχουν και τα νοικοκυριά με 3 ή περισσότερα παιδιά (πολύτεκνες οικογένειες).

Διάγραμμα 14: Ποσοστό και συμμετοχή στη φτώχεια ανά τύπο νοικοκυριού στην Κρήτη, 2021

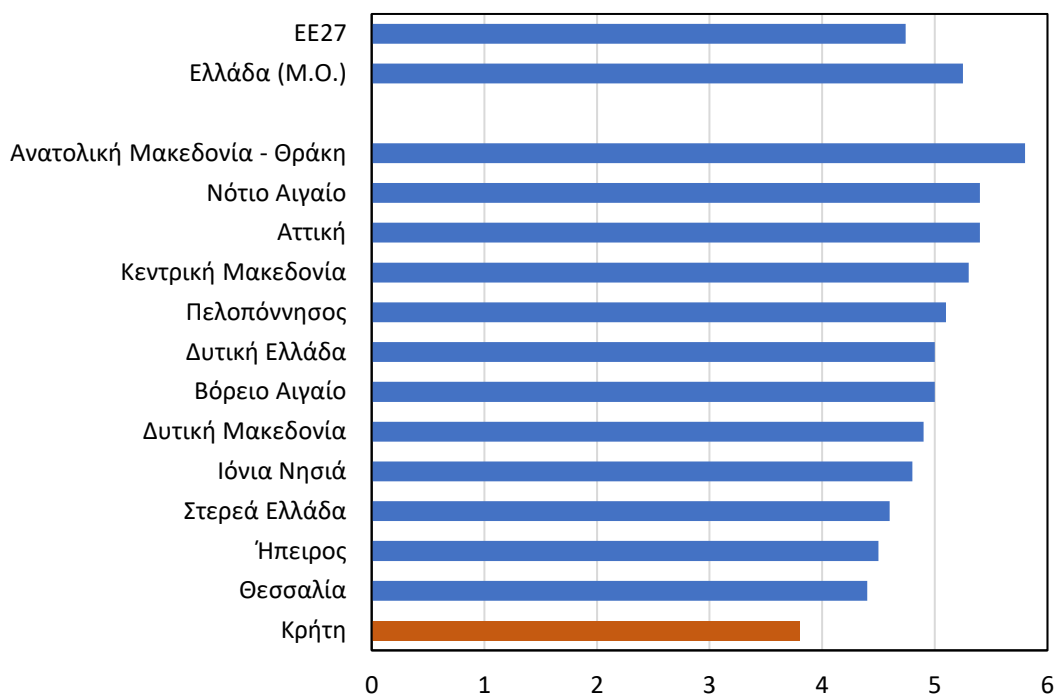
Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων της EU-SILC 2022 (εισοδήματα 2021)

4. Ανισότητα

Στην προηγούμενη ενότητα διερευνήθηκαν διάφορες πτυχές της φτώχειας στην περιφέρεια Κρήτης, αξιοποιώντας τα πλέον πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία της έρευνας SILC (έρευνα 2022, με αναφορά στα εισοδήματα του 2021). Η αποκλιμάκωση του ποσοστού φτώχειας στην περιφέρεια Κρήτης αποτελεί ουσιαστικά ένα κρίσιμο αποτέλεσμα, που αποτυπώνει – έστω και συγκυριακά – τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, ύστερα από μια μακρά περίοδο πτώση και συρρίκνωσης του διαθέσιμου εισοδήματος και των κοινωνικών δαπανών. Υπό αυτό το πρίσμα, και με δεδομένο ότι η καταγραφή ενός αποτελέσματος δεν είναι ικανή να παγιώσει τη βελτίωση των όρων διαβίωσης που οφείλονται στο εισόδημα, στα δύο επόμενα διαγράμματα αποτυπώνονται μερικές από τις πλέον κύριες όψεις της δυναμικής εξέλιξης της κατανομής του.

Το Διάγραμμα 15 απεικονίζει τον δείκτη $s80/s20$, δηλαδή τον λόγο του διαθέσιμου εισοδήματος που αντιστοιχεί στο υψηλότερο 5ο εισοδηματικό κλιμάκιο (το 20 του πληθυσμού με τα υψηλότερα εισοδήματα), προς το αντίστοιχο που αφορά στο χαμηλότερο, 1ο κλιμάκιο (το 20% του πληθυσμού με τα χαμηλότερα εισοδήματα). Στην ΕΕ27, ο λόγος εκτιμάται στο 4,74, και δηλώνει ότι το διαθέσιμο εισόδημα του ανώτερου 20% του πληθυσμού είναι κατά τόσες φορές υψηλότερο του αντίστοιχου χαμηλότερου 20%. Ενώ η Ελλάδα καταγράφει υψηλότερη δείκτη ανισότητας (5,25) σε σύγκριση με την ΕΕ27, ειδικά στην περιφέρεια Κρήτης, η ανισότητα, έτσι όπως υπολογίζεται από τα δεδομένα για το 2021, εκτιμάται αρκετά χαμηλότερα, στο 3,8. Ο ίδιος λόγος ανισότητας υπολογισμένος για την αμέσως επόμενη περιφέρεια Θεσσαλίας, υπολογίζεται στο 4,4 – δηλαδή, αρκετά υψηλότερα – και η Ανατολική Μακεδονία-Θράκη εμφανίζει τον υψηλότερο δείκτη, κοντά στο 5,8. Η απόσταση μεταξύ των δεικτών επισημαίνει τις διαφορές στην ανισοκατανομή εισοδήματος εντός της χώρας και τις ιδιαιτερότητες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη μεταξύ των περιφερειών.

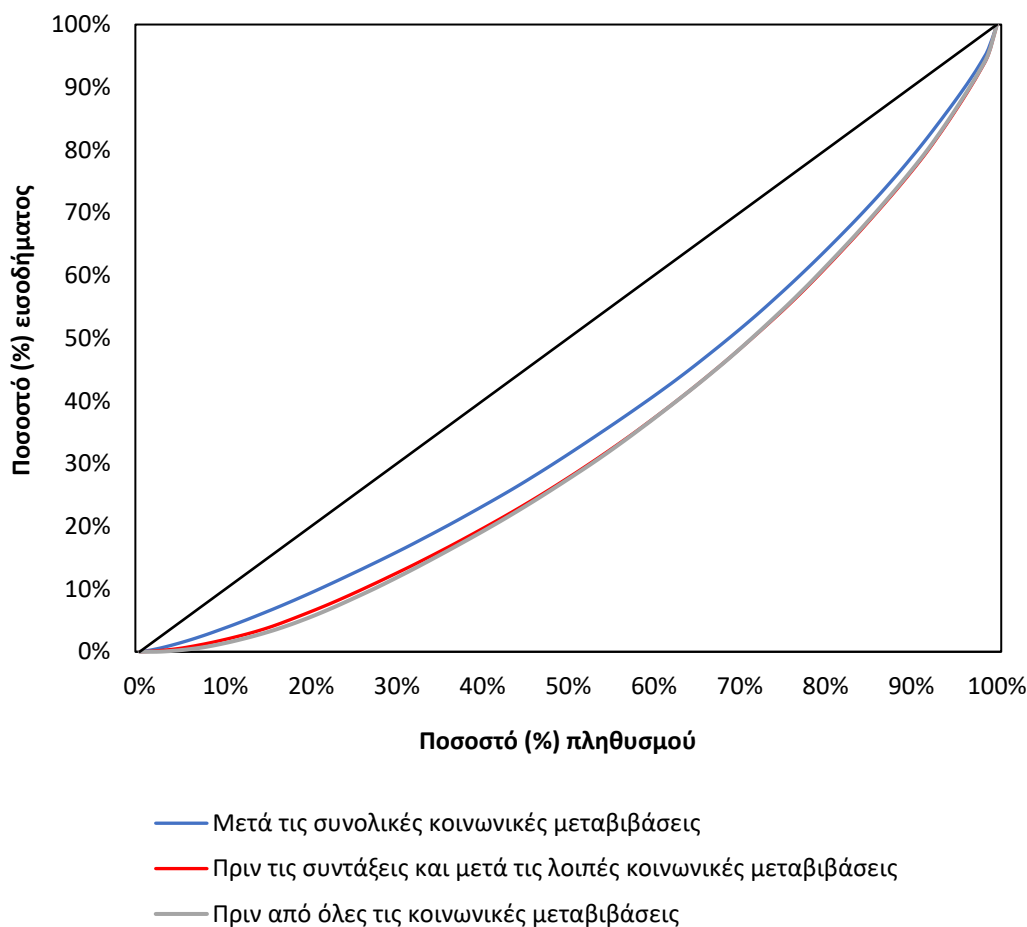
Διάγραμμα 15: Δείκτης s80/s20 ανά Περιφέρεια, εισοδήματα 2021

Πηγή: EUSILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Περαιτέρω, το Διάγραμμα 16, παρουσιάζει τρεις διακριτές καμπύλες ανισοκατανομής Lorenz. Ο κάθετος άξονας απεικονίζει το σωρευτικό ποσοστό του εισοδήματος που αντιστοιχεί στο, αντίστοιχα σωρευτικό, ποσοστό του πληθυσμού (οριζόντιος άξονας). Οι καμπύλες παρουσιάζουν την κατανομή πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις και εμφανίζουν τον βαθμό βελτίωσης της ανισότητας που οφείλεται στην παρέμβαση του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Για την περίπτωση της Κρήτης, η επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην ανισότητα εξαντλούνται σχεδόν εξ ολοκλήρου, στις συντάξεις. Οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις (εκτός συντάξεων) είναι αρκετά ασθενείς (βλ. και Διάγραμμα 7). Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζει και η Επικράτεια στο σύνολό της, αν και στην Κρήτη, το διαχρονικό φαινόμενο των ιδιαιτέρως αδύναμων μεταβιβάσεων που δεν αφορούν συντάξεις, είναι εντονότερο. Ενδεικτικά, ύστερα από την παροχή των μεταβιβάσεων, στο 50% του πληθυσμού της Κρήτης, εκτιμάται ότι αντιστοιχεί το 32% του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος ενώ, το ανώτερο 10% κατέχει το 23%.

Διάγραμμα 16: Καμπύλες Lorenz, Περιφέρεια Κρήτης, εισοδήματα 2021

Πηγή: EUSILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Η περίοδος του COVID-19 αποτελεί μια εξαιρετικά ιδιόρρυθμη συγκυρία, με ιδιαίτερα έντονες ανακατατάξεις στην απασχόληση και στο εισόδημα από κάθε πηγή (μερίσματα, ενοίκια, τόκους κτλ.). Παρά τις δυσκολίες που περιέχει η διερεύνηση των επιπτώσεων της πανδημίας, στον Πίνακα 2 απεικονίζονται ορισμένοι βασικοί δείκτες ανισότητας για την Περιφέρεια Κρήτης, μεταξύ του 2019 και του 2021 – δηλαδή κατά τη χρονιά πριν και μετά το ξέσπασμα του COVID-19. Οι τάσεις που παρουσιάζονται, διαφοροποιούνται, ανάλογα με το τμήμα της εισοδηματικής κατανομής στο οποίο επικεντρώνονται. Οι παρουσιαζόμενοι δείκτες εμφανίζουν ευαισθησία στις μεταβολές διαφορετικών τμημάτων της συνολικής κατανομής. Ο Gini είναι περισσότερο ευαίσθητος σε μεταβιβάσεις που συμβαίνουν στο μέσο, ο δείκτης Atkinson (με συντελεστή αποστροφής

στην ανισότητα 1) σε μεταβολές που συμβαίνουν στο κάτω άκρο και ο Συντελεστής Μεταβλητότητας σε μεταβολές που συμβαίνουν στα υψηλότερα σημεία της εισοδηματικής κατανομής. Στο υπό εξέταση χρονικό διάστημα, ο δείκτης Gini εμφανίζεται αυξημένος κατά 3,9%, ο Atkinson μειώθηκε κατά 4,6% και ο Συντελεστής Μεταβλητότητας αυξήθηκε σημαντικά, κατά 19,6%. Συνδυάζοντας τις εκτιμήσεις των δεικτών, καταλήγουμε ότι η βελτίωση της κατανομής εισοδήματος στα χαμηλότερα κλιμάκια της Περιφέρειας Κρήτης, δεν είναι ικανή να αντισταθμίσει την αύξηση που παρατηρείται στα υψηλά εισοδήματα.

Πίνακας 2: Δείκτες ανισότητας περιφέρειας Κρήτης, 2019 και 2021 (έρευνες 2020 και 2022)

	2019	2021	Ποσοστιαία μεταβολή
Gini	25,15	26,12	3,9%
Atkinson (1)	11,5	11,00	-4,6%
Συντελεστής μεταβλητότητας	13,75	16,44	19,6%

Πηγή: EUSILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Το εν λόγω εύρημα, είναι συνεπές με μια διαχρονική παρατήρηση που αφορά το σύνολο της ελληνικής οικονομίας, σύμφωνα με την οποία το πιο ευκατάστατο 1% του πληθυσμού, κατέχει ποσοστά του διαθέσιμου εισοδήματος που είναι υψηλότερα από εκείνα που αντιστοιχούν στο υψηλότερο 1% της ΕΕ27. Κατά συνέπεια, στο έτος που ακολούθησε τον COVID-19 και με την απότομη αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας που κινητοποιήθηκε – κυρίως – από τον κλάδο του τουρισμού, η Κρήτη εμφανίζει μια ιδιαίτερα αυξητική τάση διασποράς των εισοδημάτων που αντιστοιχούν στα ανώτερα κλιμάκια.

Στον Πίνακα 3, περιλαμβάνονται τα αποτελέσματα των υπολογισμών που αφορούν στο βαθμό ερμηνείας των χαρακτηριστικών του πληθυσμού, στο συνολικό επίπεδο ανισότητας, για μια σειρά – ενδεικτικών – δεικτών. Όπως φαίνεται από τα αποτελέσματα, οι διαφορές που αποδίδονται στις ηλικιακές ομάδες έχουν μικρή ερμηνευτική ισχύ, περίπου 3%, ενώ η κατάσταση απασχόλησης (μισθωτός, αυτοαπασχολούμενος, άνεργος, συνταξιούχος, οικονομικά μη-ενεργός κτλ) και το επίπεδο εκπαίδευσης των ατόμων της

Κρήτης, εμφανίζουν λίγο υψηλότερη – λίγο πάνω από 10%. Κατά συνέπεια, το υπόλοιπο σημαντικό ποσοστό της συνολικής ανισότητας του εισοδήματος οφείλεται σε παράγοντες που αφορούν τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των ατόμων που απαρτίζουν τις πληθυσμιακές ομάδες. Η ανισότητα εντός των ομάδων – και όχι μεταξύ – διαδραματίζει τον κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση της ανισοκατανομής εισοδήματος. Με άλλα λόγια, άτομα με παρόμοιο εκπαιδευτικό επίπεδο ή που ανήκουν στην ίδια ηλικιακή κατηγορία ή που κατηγοριοποιούνται με στην ίδια κατηγορία «κατάστασης απασχόλησης», παρουσιάζουν σημαντικές (ή και μεγάλες) αποκλίσεις στο διαθέσιμο εισόδημα που κατέχουν. Υπό αυτή την έννοια, η περιφέρεια Κρήτης ακολουθεί τα ευρήματα πλήθους ερευνών, που εκπονούνται διαχρονικά για την περίπτωση της Ελλάδας και της ΕΕ27. Αν και με ορισμένες διακυμάνσεις ως προς το επίπεδο της ερμηνευτικής ισχύος, οι διαφορές εισοδήματος εντός των πληθυσμιακών ομάδων εκτιμάται ότι είναι κρισιμότερες από εκείνες που εκτιμώνται μεταξύ τους (βλ. Παπαθεοδώρου και Μισός, 2013).

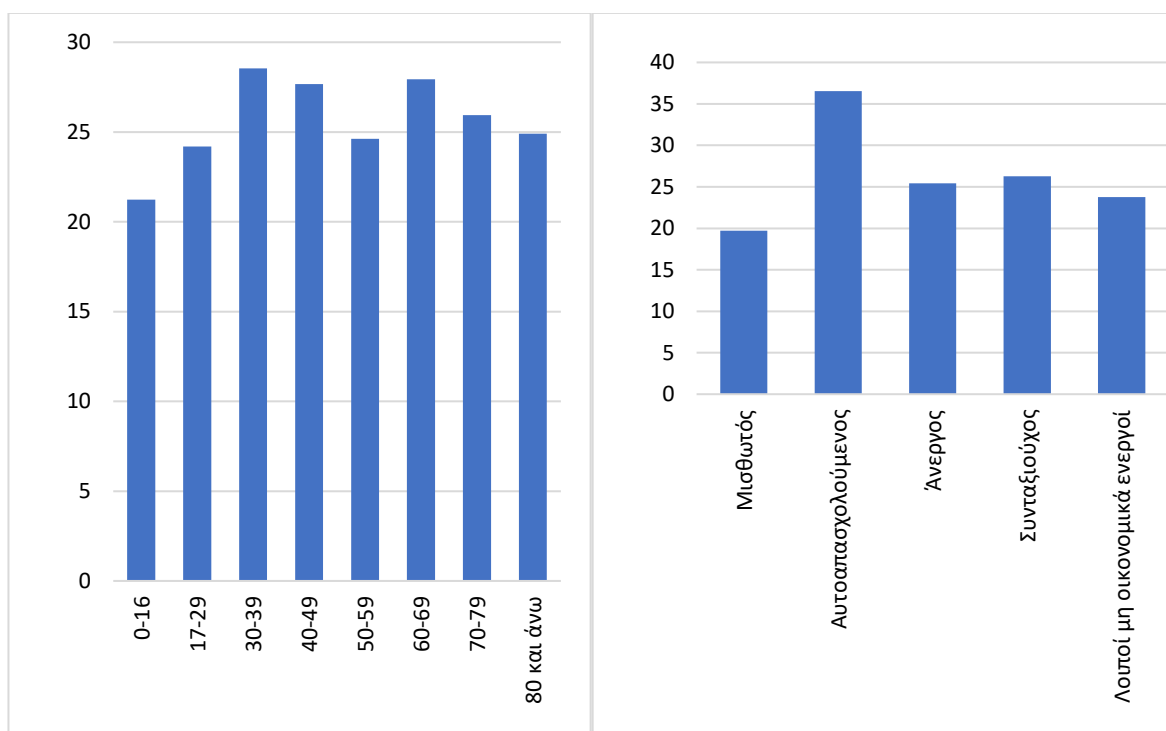
Πίνακας 3: Ποσοστό (%) ερμηνείας της συνολικής ανισότητας, σύμφωνα με διάφορα χαρακτηριστικά των ατόμων στην Περιφέρεια Κρήτης, 2021 (έρευνα 2022)

	Ηλικία	Κατάσταση απασχόλησης	Εκπαίδευση
L	3,2	13,2	13,8
T	3,0	12,3	13,4
C2	2,2	9,2	10,3

Πηγή: EUSILC και επεξεργασία των συγγραφέων

Ενδεικτικά, στο Διάγραμμα 17, παρουσιάζεται η διακύμανση του δείκτη ανισότητας Gini για κάθε πληθυσμιακή ομάδα ξεχωριστά, με βάση την ηλικία (ο πληθυσμός έχει ενταχθεί σε ομάδες) και την κατάσταση απασχόλησης των ατόμων στην Περιφέρεια Κρήτης. Οι συγκεκριμένες κατηγορίες εμφανίζουν αρκετά υψηλά επίπεδα ανισότητας – όπως αυτή μετράται από τον Gini – και διακρίνονται και από διαφορές μεταξύ τους. Αναφορικά με τις ηλικιακές ομάδες του Διαγράμματος 17, τα άτομα ηλικίας 30-39 ετών εμφανίζουν την υψηλότερη ανισότητα. Με κριτήριο την κατάσταση απασχόλησης, το χαμηλότερο επίπεδο ανισότητας αφορά στον πληθυσμό των μισθωτών ενώ, το υψηλότερο, στον πληθυσμό των αυτοαπασχολούμενων.

Διάγραμμα 17: Διακύμανση δείκτη Gini, με βάση την ηλικιακή ομάδα και την κατάσταση απασχόλησης των ατόμων στην Περιφέρεια Κρήτης, 2021

Πηγή: EUSILC και επεξεργασία των συγγραφέων

5. Καταναλωτικές δαπάνες των νοικοκυριών

5.1 Κατανομή των δαπανών

Ουσιαστική πτυχή της επίδρασης της μακράς οικονομικής κρίσης στις συνθήκες διαβίωσης διαφαίνεται από την περιστολή του επιπέδου της εγχώριας κατανάλωσης, όπως αυτή προκύπτει από τις Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών. Τα μέτρα που λήφθηκαν για την εξοικονόμηση δημοσιονομικών πόρων με στόχο την αποπληρωμή του δημοσίου χρέους κατά την περίοδο 2010-2018, βασίστηκαν σε άμεσες περικοπές εισοδημάτων από εργασία, αύξηση της φορολογίας εισοδήματος και κατανάλωσης, στην μείωση των παροχών του συστήματος κοινωνικής προστασίας και βεβαίως, στην προώθηση ευέλικτων εργασιακών σχέσεων. Συνδυαστικά, όλα τα παραπάνω, επέδρασαν έντονα τόσο στο εισόδημα (βλ. ενότητα 3), όσο και στην ιδιωτική κατανάλωση, διαμορφώνοντας ένα νέο πλαίσιο κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών διαβίωσης, αρκετά πιο περιορισμένων σε σύγκριση με το 2009.

Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ,⁴ η «Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών – ΕΟΠ (Household Budget Survey) είναι μία στατιστική έρευνα με την οποία συγκεντρώνονται πληροφορίες από αντιπροσωπευτικό δείγμα νοικοκυριών για τη σύνθεσή τους, την απασχόληση των μελών τους, τις συνθήκες στέγασης και, κυρίως, για τις δαπάνες διαβίωσής τους, καθώς και για τα εισοδήματά τους». Μεταξύ των στόχων της έρευνας είναι η αναθεώρηση των δεικτών τιμών καταναλωτή, με τη συλλογή πλήθους στατιστικών δεδομένων όχι μόνο για τις δαπάνες, αλλά και για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών και των μελών τους, ώστε τα στοιχεία να είναι κατάλληλα για τη μελέτη της διαβίωσής τους.

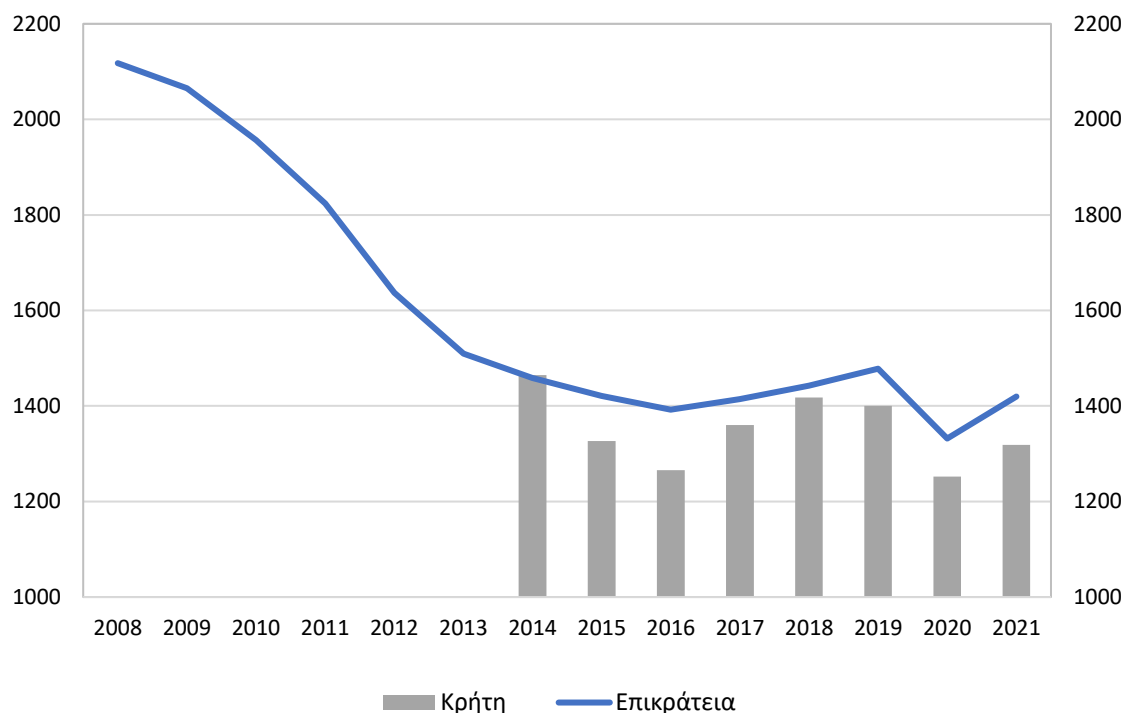
Σύμφωνα με τα δεδομένα της ΕΟΠ, για την περίοδο 2008 έως 2021, κατά μέσο όρο, η μηνιαία συνολική δαπάνη των νοικοκυριών στην Ελλάδα υπέστη σοβαρή καθίζηση. Κατ' αρχάς, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η πτώση του επιπέδου κατανάλωσης χαρακτηρίζεται από μια έντονη τάση αποκλιμάκωσης με διαρκή χαρακτήρα. Δεκαπέντε περίπου χρόνια αργότερα, οποιαδήποτε συζήτηση περί «ανάκαμψης» της κατανάλωσης στα προγενέστερα αποτελεί μια εξαιρετικά αβάσιμη προσέγγιση, καθώς η χρονική

⁴ Βλ. <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA05/2021>

διάρκεια που έχει μεσολαβήσει και η ιστορικές συγκυρίες που έχουν – στο μεταξύ – ανακύψει, υποδηλώνουν μια βαθύτατα αναδιαμορφωμένη κοινωνία, με προσαρμοσμένη νοοτροπία και με την αντίληψη περιορισμένων προσδοκιών. Η συνεχής περιστολή των ιδιωτικών δαπανών συντελούν στη προσαρμογή και μετάβαση των νοικοκυριών σε ένα νέο, περιορισμένο ή και ολιγαρκές, πρότυπο διαβίωσης, όπου η κάλυψη των βασικών αναγκών – έναντι των υπολοίπων – είναι σε προτεραιότητα με τρόπο δυσανάλογο σε σχέση με παλαιότερα.

Το Διάγραμμα 18 καταγράφει μια πτώση της μέσης μηνιαίας δαπάνης από 2.118 (2008) σε 1.419 (2021) σε εθνικό επίπεδο. Η Περιφέρεια Κρήτης, φαίνεται να ακολουθεί την ίδια πορεία, με τα δεδομένα από το 2014 και ύστερα να υπογραμμίζουν μια εντονότερη πτώση, σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο.⁵ Βεβαίως, σε αυτό θα πρέπει να συνυπολογιστεί μια ενδεχόμενη διαφορά σε τιμές ορισμένων προϊόντων (μερικά προϊόντα μπορεί να είναι φθηνότερα στην Κρήτη σε σχέση με τον μέσο όρο).

Διάγραμμα 18: Μέση μηνιαία χρηματική δαπάνη νοικοκυριών σε ευρώ (ονομαστικές τιμές), στην Επικράτεια και στην Περιφέρεια Κρήτης, 2008-2021.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και επεξεργασία των συγγραφέων

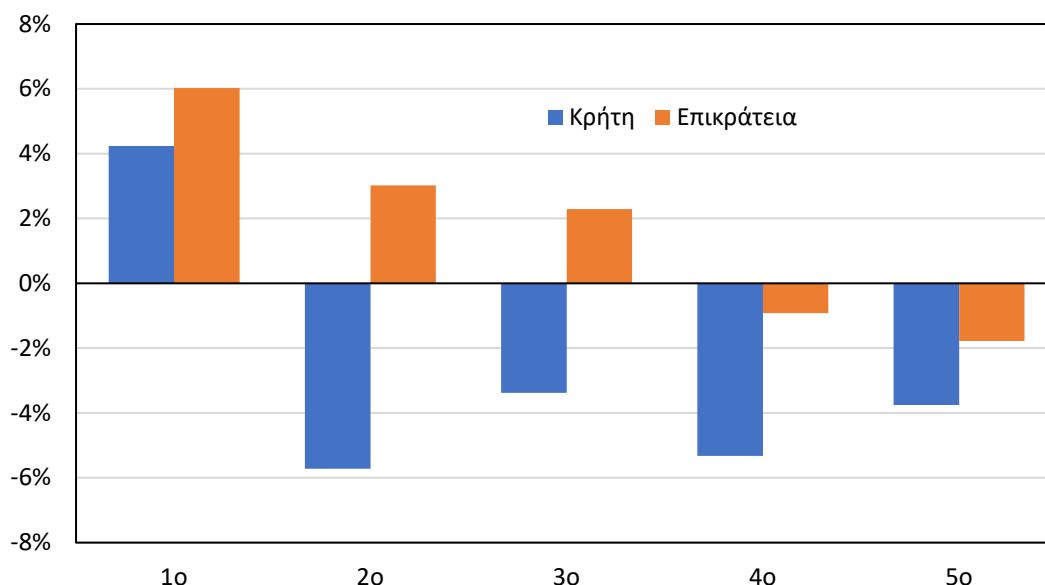
⁵ Από το 2014 και ύστερα οι ΕΟΠ δημοσιεύουν δεδομένα με περιφερειακή διάκριση.

Μεταξύ άλλων, ένα από τα συμπεράσματα που απορρέουν από την ΕΟΠ, αφορά στην εντονότερη ευαισθησία που οι καταναλωτικές δαπάνες επιδεικνύουν έναντι του εισοδήματος. Σύμφωνα με τα δεδομένα των ερευνών, κατά μέσο όρο, οι ιδιωτικές δαπάνες ξεκινάνε να περιστέλλονται έναν χρόνο γρηγορότερα σε σχέση με το εισόδημα – δηλαδή, από το 2008 έναντι του 2009 (Missos et al., 2023). Το εν λόγω εύρημα ενδεχομένως και να οφείλεται στην αποστροφή μεγάλης μερίδας του πληθυσμού και στην αναδίπλωση που επέδειξε, λόγω των αρνητικών προβλέψεων για τις διακυμάνσεις της διεθνούς οικονομίας, οι οποίες ήταν εξαιρετικά έντονες από το τελευταίο τετράμηνο του 2008. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τα δεδομένα για την Ελλάδα, η περιστολή των δαπανών προπορεύεται της αντίστοιχης πτώσης του εισοδήματος, στη βάση της συμπεριφοράς του πληθυσμού απέναντι στον κίνδυνο μιας οικονομικής κρίσης και βεβαίως, του ενδεχόμενου της σφοδρότητας που μπορεί να έχει.

Διακρίνοντας τον συνολικό πληθυσμό σε πέντε ισοπληθείς ομάδες (πεντημόρια) στη βάση της αξίας των δαπανών τους (σε χρήμα και σε είδος, όπως αξιολογούνται και καταγράφονται από τις ΕΟΠ), καταρτίζουμε το Διάγραμμα 19, στο οποίο εμφανίζεται η μέση ποσοστιαία μεταβολή των συνολικών δαπανών μεταξύ 2014 και 2021. Οι μεταβολές αφορούν σε ονομαστικά μεγέθη και εμφανίζουν ορισμένες σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ του συνόλου της χώρας και της Περιφέρειας Κρήτης.

Συνολικά, ο πληθυσμός του 1^{ου} πεντημορίου στην Κρήτη υπολείπεται της αντίστοιχης ποσοστιαίας αύξησης των δαπανών που καταγράφεται στη χώρα – 4% έναντι 6%. Από την άλλη μεριά, ο πληθυσμός του 2^{ου} και του 3^{ου} πεντημορίου της Κρήτης εμφανίζεται να καταναλώνει λιγότερα σε σχέση με το 2014. Συγκεκριμένα, το σύνολο της αξίας ιδιωτικής κατανάλωσης του 2^{ου} πεντημορίου στην Κρήτη το 2021, εκτιμάται κατά 6% μικρότερο του αντίστοιχου του 2014. Σε αντίθεση, στην Επικράτεια, η κατανάλωση του 2^{ου} πεντημορίου εκτιμάται αυξημένη κατά 3%. Αντίστοιχα δεδομένα προκύπτουν και για το 3^ο πεντημόριο μεταξύ Κρήτης και μέσου όρου στη χώρα. Τέλος, το 4^ο και το 5^ο πεντημόριο εμφανίζουν μικρότερη χρηματική αξία κατανάλωσης, τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο.

Διάγραμμα 19: Μέση ποσοστιαία μεταβολή των συνολικών δαπανών κατά πεντημόριο του πληθυσμού, Επικράτεια και Περιφέρεια Κρήτης, 2014-2021

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και επεξεργασία των συγγραφέων

Περαιτέρω, το σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης των νοικοκυριών δύναται να διακριθεί μεταξύ δώδεκα βασικών κατηγοριών, σύμφωνα με τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που επιλέγονται. Ο Πίνακας 4 απεικονίζει τα αποτελέσματα των ΕΟΠ για τη μέση ποσοστιαία μεταβολή, σε ονομαστικές τιμές, μεταξύ των ετών 2014 και 2021. Για παράδειγμα, οι δαπάνες διατροφής των νοικοκυριών στην Κρήτη έχουν περισταλεί κατά περίπου 9,2%, ενώ στην Επικράτεια κατά 2,1%. Εξαιρετικά σημαντική είναι η πτώση που καταγράφεται στα είδη ένδυσης στην Κρήτη (-36,9%) ενώ, η υψηλότερη αύξηση των χρηματικών δαπανών του κόστους στέγασης, αποτελεί μια ιδιαίτερα προβληματική πτυχή. Η γενική εκτιμώμενη αύξηση κατά 22,3% για στέγαση, ύδρευση, καύσιμα και φωτισμό της κατοικίας αντανακλά τη γενική αύξηση των διεθνών τιμών (Μισσός, 2022) της ενέργειας λόγω του πολέμου Ρωσίας – Ουκρανίας. Σε κάθε περίπτωση όμως, δεν παύει να καταγράφεται μια σημαντική διαφορά μεταξύ του μέσου όρου στην Επικράτεια και το αντίστοιχο επίπεδο στην Περιφέρεια

Πίνακας 4: Μέση ποσοστιαία μεταβολή καταναλωτικών δαπανών των νοικοκυριών της Επικράτειας και της περιφέρειας Κρήτης την περίοδο 2014-2021

		Κρήτη	Επικράτεια
1.0	Είδη διατροφής και μη οινοπνευματώδη ποτά	-9,2%	-2,1%
2.0	Οινοπνευματώδη ποτά και καπνός	-12,1%	-8,5%
3.0	Είδη ένδυσης και υπόδησης	-36,9%	-16,7%
4.0	Στέγαση, ύδρευση, καύσιμα και φωτισμός κύριας και δευτερεύουσας εξοχικής κατοικίας	22,3%	7,8%
4.5	Φωτισμός και καύσιμα κατοικίας	15,5%	11,8%
5.0	Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης - Οικιακά είδη άμεσης κατανάλωσης και οικιακές υπηρεσίες	3,3%	-12,5%
6.0	Υγεία	-17,1%	7,7%
7.0	Μεταφορές	-9,2%	-1,6%
8.0	Επικοινωνίες	-8,6%	9,8%
9.0	Αναψυχή και πολιτισμός	-36,3%	-21,9%
10.0.	Εκπαίδευση	-35,9%	-4,7%
11.0	Ξενοδοχεία, καφεενία και εστιατόρια	-4,9%	-12,1%
12.0	Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες	-18,0%	-10,3%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και επεξεργασία των συγγραφών

Στις υπόλοιπες κατηγορίες δαπανών για την Κρήτη, σημαντικές πτώσεις καταγράφονται στις δαπάνες «πολιτισμού και αναψυχής» (-36,3% για την Κρήτη, -21,9% για την Επικράτεια), στην Εκπαίδευση (-35,9% για την Κρήτη, -4,7% για την Επικράτεια) και στην Υγεία (-17,1% για την Κρήτη, αύξηση 7,7% για την Επικράτεια). Αντίστοιχα μειωμένες εκτιμώνται και οι δαπάνες που καταναλώνονται σε ξενοδοχεία, ένδειξη ότι η τουριστικοποίηση των τελευταίων ετών δεν απευθύνεται απαραίτητα στα εγχώρια νοικοκυριά. Τα νοικοκυριά φαίνεται να επιλέγουν διαφορετικούς τρόπους παραθερισμού, ή να περιορίζουν τη διαμονή τους σε τουριστικά θέρετρα.

Είναι αναμενόμενο, η ποσοστιαία σύνθεση των διαφορετικών δαπανών των νοικοκυριών να διέρχεται ορισμένων – άλλοτε συγκυριακών, άλλοτε περισσότερο δομικών – μεταβολών, που καταγράφονται στις επιλογές τους. Ορισμένες κατηγορίες δαπανών υποτονούν ενώ, άλλες, ενδεχομένως να αυξάνονται σε αξία ή και πραγματικό όγκο. Διαχρονικά, από το 2014 έως και το 2021, η καταγεγραμμένη σύνθεση των ιδιωτικών

δαπανών των νοικοκυριών της Κρήτης όπως προκύπτει από τις αντίστοιχες ΕΟΠ, εμφανίζεται στο Διάγραμμα 20. Περίπου το 1/3 των δαπανών αφορά σε δαπάνες διατροφής και σε κόστος στέγασης ενώ, οι υπόλοιπες κατηγορίες έχουν αρκετά μικρότερη συμμετοχή.

Διάγραμμα 20: Απεικόνιση της διαχρονικής ποσοστιαίας (%) κατανομής των δαπανών των νοικοκυριών της περιφέρειας Κρήτης ανά κατηγορία, μέσος όρος 2014-2021

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και επεξεργασία των συγγραφέων

5.2 Ανισότητα των καταναλωτικών δαπανών

Στο Διάγραμμα 19 (βλ. προηγούμενη υποενότητα) διαπιστώνεται ότι η μεταβολή των δαπανών μεταξύ των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων δεν είναι οριζόντια. Κάθε κατηγορία δαπάνης των νοικοκυριών προκύπτει από ένα πλήθος διαφορετικών κριτηρίων που έχουν να κάνουν με το εισόδημα, το είδος και την ασφάλεια της εργασίας, με την μόνιμη διαμονή σε αστικό κέντρο ή στην ύπαιθρο, με το μέγεθος και την ηλικιακή σύνθεση των μελών, καθώς και με την πρόσβαση σε εισοδήματα από άλλες πηγές (π.χ. ενοίκια, τόκοι, επιχειρηματικά κέρδη εγχώρια ή από το εξωτερικό κτλ.). Κατά συνέπεια, λόγω της πολλαπλότητας των κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών που αναμένεται να συναντήσουμε σε κάθε περιοχή (περιφέρεια ή Επικράτεια), οι αντιδράσεις στην ιδιωτική κατανάλωση ποικίλουν.

Ένας από τους πλέον διαδεδομένους δείκτες μέτρησης της ανισότητας είναι ο Gini που παρουσιάζεται στον Πίνακα 5 για κάθε κατηγορία δαπανών ξεχωριστά και για έτη 2014 και 2021. Σύμφωνα με την παρούσα διαχείριση των εκτιμήσεων, η ένδειξη 0 (μηδέν) αντιστοιχεί στην τέλεια ισότητα κατά την οποία κάθε μέλος του υπό εξέταση πληθυσμού καταναλώνει το ίδιο χρηματικό επίπεδο δαπανών. Από την άλλη, η ένδειξη 100 (εκατό) αντιστοιχεί στην ακραία περίπτωση της απόλυτης ανισότητας, όπου ένα μέλος του πληθυσμού καταναλώνει το σύνολο των δαπανών και όλα τα υπόλοιπα μέλη δεν καταναλώνουν τίποτα. Κατά συνέπεια, ο δείκτης Gini εκφράζει το ύψος της απόκλισης της υφιστάμενης κατανομής των δαπανών από την τέλεια ισότητα – δηλαδή, την ιδεατή περίπτωση.

Σε συνολικό επίπεδο, η πτώση των δαπανών που καταγράφηκε στις ΕΟΠ, συνοδοιπορεί με μια μείωση του συντελεστή ανισότητας Gini στην Επικράτεια και στην Κρήτη. Η τελευταία εμφανίζει ιδιαίτερα σημαντικότερη πτώση της ανισότητας, αν και κατά κατηγορία προϊόντος παρατηρείται έντονη διαφοροποίηση. Από τα δεδομένα γίνεται προφανές ότι η σημαντική μείωση της συνολικής ανισότητας δαπανών στην Κρήτη οφείλεται κυρίως στην πτώση της αντίστοιχης ανισότητας που καταγράφεται στις δαπάνες της διατροφής (-21,5%), η οποία είναι σαφώς μεγαλύτερη από της Επικράτειας. Το ίδιο ισχύει και για τις δαπάνες των νοικοκυριών σε στέγαση. Συνεπώς, οι δύο πιο σημαντικές κατηγορίες δαπανών, με τη μεγαλύτερη συνεισφορά στους οικογενειακούς προϋπολογισμούς της Κρήτης, επηρεάζουν και την συνολική πτώση της ανισότητας των δαπανών.

Πίνακας 5: Δείκτες ανισότητας Gini, περιφέρεια Κρήτης και Επικράτεια, 2014 και 2021 και ποσοστιαία μεταβολή της ανισότητας

				2014		2021		Ποσοστιαία διαφορά	
				Κρήτη Επικράτεια		Κρήτη Επικράτεια		Κρήτη Επικράτεια	
1	Είδη διατροφής και μη οينوπνευματώδη ποτά	26,75	23,85	21,01	20,63	-21,5%	-13,5%		
2	Οينوπνευματώδη ποτά και καπνός	52,53	53,17	58,64	51,63	11,6%	-2,9%		
3	Είδη ένδυσης και υπόδησης	43,29	51,49	50,77	55,77	17,3%	8,3%		
4	Στέγαση, ύδρευση, καύσιμα και φωτισμός κύριας και δευτερεύουσας εξοχικής κατοικίας	22,34	27,40	20,20	26,84	-9,6%	-2,0%		
5	Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης - Οικιακά είδη άμεσης κατανάλωσης και οικιακές υπηρεσίες	55,06	60,54	55,17	58,78	0,2%	-2,9%		
6	Υγεία	53,71	58,56	52,02	57,28	-3,1%	-2,2%		
7	Μεταφορές	51,67	54,25	56,12	55,94	8,6%	3,1%		
8	Επικοινωνίες	28,44	32,28	22,57	26,37	-20,7%	-18,3%		
9	Αναψυχή και πολιτισμός	63,26	64,05	69,75	76,40	10,3%	19,3%		
10	Εκπαίδευση	49,04	53,97	49,89	53,81	1,7%	-0,3%		
11	Ξενοδοχεία, καφενεία και εστιατόρια	53,23	51,43	51,86	50,86	-2,6%	-1,1%		
12	Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες	47,49	49,15	39,95	47,22	-15,9%	-3,9%		
Σύνολο δαπανών		26,84	30,67	24,30	28,90	-9,5%	-5,8%		

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και επεξεργασία των συγγραφέων

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης και οι διαφορές των δεικτών Gini ανά κατηγορία δαπάνης. Χαμηλότερος είναι ο Gini για τα είδη διατροφής και για το κόστος στέγασης, λόγω της υψηλής ανελαστικότητας που εμφανίζουν οι συγκεκριμένες δαπάνες. Από την άλλη μεριά, οι δείκτες Gini εκτιμώνται να είναι σημαντικά υψηλοί για τις υπηρεσίες «αναψυχής και πολιτισμού» καθώς επίσης και στα διαρκή αγαθά. Ειδικότερα στην πρώτη κατηγορία, παρά το ύψος του δείκτη ανισότητας, η αύξηση μεταξύ των ετών 2014 και 2021, είναι αρκετά έντονη, σηματοδοτώντας μια ουσιαστική αλλαγή και βαθιά διάκριση μεταξύ της συμπεριφοράς των χαμηλών και των υψηλών κλιμακίων της κατανομής δαπανών. Ο πληθυσμός των χαμηλότερων κλιμακίων φαίνεται να μην επιλέγει δαπάνες για αυτές τις δραστηριότητες.

Εν συνεχεία, ο Πίνακας 6 αφορά στη μέση ποσοστιαία μεταβολή των ιδιωτικών δαπανών ανά πεντημόριο του πληθυσμού για την Κρήτη. Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής: Στα είδη διατροφής ήπιες μεταβολές παρατηρούνται στα χαμηλότερα κλιμάκια και εντονότερες, στα υψηλότερα. Ιδιαίτερη αίσθηση προκαλεί η αύξηση του επιπέδου κατανάλωσης οινοπνευματωδών και καπνού στο χαμηλότερο κλιμάκιο, όμως για την επαρκέστερη επιβεβαίωση του εν λόγω ευρήματος, θα πρέπει να γίνει αντιπαραβολή του ύψους της αντίστοιχης κατανάλωσης στην επόμενη ΕΟΠ (2022), ώστε να διασφαλιστεί ότι η ακραία τιμή δεν προέκυψε μέσα από κάποια συγκυριακή μεταβολή.

Πίνακας 6: Μέση ποσοστιαία μεταβολή δαπανών ανά πεντημόριο πληθυσμού, Κρήτη, 2014-2021

	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο
1 Είδη διατροφής και μη οινοπνευματώδη ποτά	-1,0%	-6,4%	9,8%	-6,4%	-23,9%
2 Οινοπνευματώδη ποτά και καπνός	159,5%	-18,2%	-21,2%	5,9%	17,9%
3 Είδη ένδυσης και υπόδησης	-57,9%	-48,5%	-44,8%	-10,2%	-16,9%
4 Στέγαση, ύδρευση, καύσιμα και φωτισμός κύριας και δευτερεύουσας εσχικής κατοικίας	37,5%	43,6%	35,0%	22,9%	36,3%
5 Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης - Οικιακά είδη άμεσης κατανάλωσης και οικιακές υπηρεσίες	5,9%	44,3%	15,4%	37,8%	-5,6%
6 Υγεία	-8,3%	-42,1%	-32,7%	14,6%	18,2%
7 Μεταφορές	11,8%	-19,1%	-2,9%	-21,9%	30,4%
8 Επικοινωνίες	20,7%	3,2%	9,5%	5,0%	-10,0%
9 Αναψυχή και πολιτισμός	-18,6%	-38,6%	-37,7%	-35,7%	-21,3%
10 Εκπαίδευση	-34,3%	-28,2%	45,1%	-50,7%	-32,3%
11 Ξενοδοχεία, καφεενεία και εστιατόρια	19,1%	-9,6%	28,5%	6,4%	37,7%
12 Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες	-6,4%	13,2%	-10,3%	-24,6%	-31,2%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και επεξεργασία των συγγραφέων

Η πτώση της κατανάλωσης σε ένδυση και υπόδηση οφείλεται περισσότερο στα χαμηλότερα κλιμάκια – αν και το σύνολο του πληθυσμού εμφανίζεται να μειώνει τις δαπάνες του – ενώ η αύξηση των δαπανών στέγασης κατανέμεται σχετικά ανάλογα σε όλα τα κλιμάκια. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι η υψηλή συμμετοχή των δαπανών στέγασης

στο σύνολο της κατανάλωσης δεν προέρχεται τόσο από διαφοροποιημένες συμπεριφορές των νοικοκυριών, αλλά οφείλεται σε παράγοντες με ευρεία επίδραση, όπως η άνοδος των τιμών του κόστους ενέργειας.

Οι μεταβολές των δαπανών υγείας αναδεικνύουν μια καθοριστική διαφοροποίηση μεταξύ χαμηλών και υψηλών κλιμακίων, σηματοδοτώντας ορισμένες αλλαγές που επηρεάζουν την ποιότητα των συνθηκών διαβίωσης και την προοπτική τους. Όπως και προηγουμένως, οι παρουσιαζόμενες αλλαγές χρήζουν περαιτέρω επιβεβαίωσης, μέσα από τις ΕΟΠ, καθώς ο αντίστοιχος πίνακας της 2^{ης} ετήσιας έρευνας των αποτελεσμάτων για την Κρήτη (βλ. Παπαθεοδώρου κα., 2023, Πίνακας 3.3, σελ. 41) είναι αρκετά διαφορετικός. Αντίστοιχα, αρκετές διαφοροποιήσεις καταγράφονται και στον Πίνακα 7, όπου παρουσιάζονται τα δεδομένα των μεταβολών στο σύνολο της Επικράτειας.

Οι δαπάνες στέγασης εμφανίζονται αυξημένες για όλα τα κλιμάκια ενώ, στον αντίποδα, οι δαπάνες «αναψυχής και πολιτισμού» συρρικνώνονται δυσανάλογα περισσότερο για τα χαμηλότερα κλιμάκια. Σε γενικές γραμμές, οι υπόλοιπες δαπάνες (πέραν της διατροφής και της στέγασης) εμφανίζονται να υπολείπονται αισθητά του ύψους που διαμορφώθηκε το 2014. Τα δεδομένα, συνεπώς, συνηγορούν στο ότι η πολιτική εσωτερικής υποτίμησης που εφαρμόστηκε επί σειρά ετών – από το 2010 και ύστερα – διαμόρφωσε ένα πλαίσιο προσαρμοσμένης ιδιωτικής κατανάλωσης, περιορίζοντας ορισμένες πλευρές του επιπέδου διαβίωσης των νοικοκυριών. Έτσι μερικές ελαστικές δαπάνες καταγράφουν σαφή και αναντίρρητη πτώση, αναδιατάσσοντας το «καλάθι» των νοικοκυριών.

Πίνακα 7: Μέση ποσοστιαία μεταβολή δαπανών ανά πεντημόριο πληθυσμού, Επικράτεια, 2014-2021

	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο
1 Είδη διατροφής και μη οينوπνευματώδη ποτά	8,8%	4,0%	0,6%	1,6%	-5,9%
2 Οينوπνευματώδη ποτά και καπνός	-13,9%	1,7%	-2,5%	-3,6%	-8,0%
3 Είδη ένδυσης και υπόδησης	-16,5%	-12,1%	-18,6%	-11,9%	-1,4%
4 Στέγαση, ύδρευση, καύσιμα και φωτισμός κύριας και δευτερεύουσας εξοχικής κατοικίας	17,9%	15,3%	18,3%	19,9%	21,6%
5 Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης - Οικιακά είδη άμεσης κατανάλωσης και οικιακές υπηρεσίες	10,0%	-1,2%	-2,2%	-20,4%	-19,5%
6 Υγεία	3,7%	-6,5%	2,0%	11,7%	10,7%

7	Μεταφορές	23,2%	1,9%	-2,4%	-10,6%	0,5%
8	Επικοινωνίες	31,7%	15,2%	12,5%	7,4%	2,9%
9	Αναψυχή και πολιτισμός	-52,7%	-39,6%	-37,7%	-38,3%	-7,6%
10	Εκπαίδευση	5,3%	-6,8%	-3,3%	4,7%	-4,8%
11	Ξενοδοχεία, καφενεία και εστιατόρια	8,1%	4,7%	-1,4%	-19,8%	-12,2%
12	Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες	3,3%	4,4%	1,8%	-4,8%	-13,7%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και επεξεργασία των συγγραφέων

6. Συμπεράσματα

Η έκθεση αυτή αποτελεί συνέχεια της συστηματικής έρευνας για την αποτύπωση της ανισότητας και των συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών της περιφέρειας Κρήτης, στο πλαίσιο μιας συγκριτικής ανάλυσης με την υπόλοιπη χώρα αλλά και την ΕΕ. Τα εισοδήματα και οι συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών στην Κρήτη εξετάστηκαν στο πλαίσιο των ευρύτερων μακροοικονομικών συνθηκών που διέπουν και χαρακτηρίζουν τη διεθνή συγκυρία. Διερευνήθηκε έτσι, η ιδιαιτερότητα της Κρήτης και οι αποκλίσεις της από τον εθνικό και ευρωπαϊκό μέσο όρο. Παράλληλα εξετάστηκαν οι μακροχρόνιες τάσεις της σύνθεσης του εργατικού δυναμικού, που δείχνουν και τους βαθύτερους μετασχηματισμούς της περιφέρειας, αλλά και την επίδραση της τελευταίας δεκαετίας.

Η οικονομική κρίση και στην συνέχεια η συρρίκνωση της οικονομίας λόγω των μέτρων περιορισμού της εξάπλωσης του Covid-19, προκάλεσαν σημαντικές επιπτώσεις στο επίπεδο διαβίωσης σε ολόκληρη την επικράτεια. Οι επιπτώσεις όμως αυτές κατανεμήθηκαν εξαιρετικά άνισα μεταξύ των διοικητικών περιφερειών. Η Κρήτη βρίσκεται στην 7^η θέση μεταξύ των 13 περιφερειών της χώρας, ως προς το μέγεθος του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Κρήτης ακολουθεί παράλληλη πορεία με αυτό της χώρας, αν και η συρρίκνωση του, σε ποσοστιαία βάση, εκτιμάται πως είναι εντονότερη. Σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης (PPS) το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Κρήτη αντιστοιχεί στο 50% περίπου του μέσου όρου της ΕΕ27. Παράλληλα η Κρήτη εμφανίζει ορισμένες διαφοροποιήσεις στα περιφερειακά μεγέθη των συνολικών επενδύσεων και των μεταβολών του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος. Ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου της Κρήτης φαίνεται ότι αυξήθηκε εξαιρετικά έντονα μετά το 2004 ενώ συρρικνώθηκε απότομα μετά το 2010. Από την άλλη μεριά, από το 2000 έως και το 2020,

οι μεταβολές του περιφερειακού εισοδήματος υπολείπονταν πάντοτε του εθνικού επιπέδου.

Σε επίπεδο περιφερειακών ενοτήτων, διαπιστώνονται έντονες διαφοροποιήσεις ως προς τις παραγωγικές επιδόσεις. Ηράκλειο και Χανιά ακολουθούν τον μέσο όρο της περιφέρειας ενώ Ρέθυμνο και Λασιθί, αποκλίνουν. Κατά τα πρώτα χρόνια του 2000, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του Ρεθύμνου εμφανίζει μια εξαιρετικά ανεμική μεγέθυνση και στην συνέχεια εντονότατη πτώση. Με εξαίρεση την περίοδο του Covid-19, η περιφερειακή ενότητα Λασιθίου εμφανίζεται ως η μόνη που έχει ανακάμψει σε επίπεδο αξίας παραγόμενου προϊόντος, στα προγενέστερα του 2000 επίπεδα. Οι σημαντικότερες πτώσεις στην περιφέρεια της Κρήτης καταγράφονται στους κλάδους των κατασκευών και γενικά, στον αγροτικό τομέα (εκτός Λασιθίου).

Μια σημαντική πτυχή των μακροοικονομικών εξελίξεων της Περιφέρειας Κρήτης, αντανακλάται την σταδιακή μεταβολή του παραγωγικού της χαρακτήρα. Καταγράφεται μια μακρόχρονη, σχετικά σταθερή, πτωτική τάση της συμμετοχής των εργαζομένων του πρωτογενούς τομέα. Παράλληλα η απασχόληση στην μεταποίηση μετά από μια περίοδο αύξησης μέχρι το 2008, συρρικνώνεται σε επίπεδα αντίστοιχα του 1983. Η άνοδος του εργατικού δυναμικού στον χώρο του τριτογενούς τομέα είναι ίσως η σημαντικότερη εξέλιξη της αγοράς εργασίας. Η αύξηση όμως των δραστηριοτήτων που αφορούν τον τουρισμό φαίνεται να μην αντισταθμίζουν τις μειώσεις που καταγράφονται στους υπόλοιπους κλάδους.

Το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών στην Κρήτη είχε μια μακροχρόνια ηπιότερη μεταβολή σε σύγκριση με το εθνικό, αλλά η πτώση του μετά το 2010 ήταν σημαντικότερη. Παράλληλα ο πληθυσμός στην Κρήτη αυξήθηκε περισσότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο και πορεύτηκε αυτόνομα, παρά την σημαντική μείωση που καταγράφεται στην επικράτεια.

Η Κρήτη καταγράφει το χαμηλότερο ποσοστό φτώχειας και το χαμηλότερο χάσμα φτώχειας στην Επικράτεια. Η σχετική φτώχεια, αν και υψηλότερη στην περιφέρεια Κρήτης το 2017 σε σχέση με τον μέσο όρο της Ελλάδας και της ΕΕ-27, εμφανίζει μια σημαντική

μείωση την περίοδο 2017-2021 (από το 20,4% στο 10,1%). Το εύρημα αυτό αν και σημαντικό για τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού της Κρήτης, χρειάζεται να αξιολογηθεί σε συνδυασμό με άλλους δείκτες που μετρούν την ευημερία του πληθυσμού προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Έτσι, με βάση τον δείκτη που στηρίζεται σε ένα διαχρονικά σταθερό όριο φτώχειας, θα διαπιστώσουμε πως στο σύνολο της επικράτειας η φτώχεια παρουσιάζει μια δραματική επιδείνωση την περίοδο της κρίσης και της εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας. Το 2013 ο μισός πληθυσμός της χώρας έχει επίπεδο διαβίωσης αντίστοιχο με αυτό που είχε το φτωχότερο 18% πριν 4 χρόνια. Έκτοτε η φτώχεια στο σύνολο της χώρας παραμένει σε υψηλό επίπεδο παρουσιάζοντας μικρή μείωση μετά το 2015 και πιο έντονη την περίοδο 2020-2021. Παρόλα αυτά, με βάση το διαχρονικά σταθερό όριο φτώχειας, ο κίνδυνος φτώχειας στην χώρα το 2021 παραμένει σημαντικά υψηλότερος από τον αντίστοιχο του 2009, πριν δηλαδή από την εφαρμογή των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας. Με βάση το ίδιο όριο φτώχειας, ο κίνδυνος φτώχειας στην Κρήτη από 38,8% το 2017 μειώνεται στο 31,2% το 2018, διατηρείται στα ίδια επίπεδα μέχρι το 2020 και στην συνέχεια, μέσα σε ένα χρόνο, εμφανίζει μια δραματική μείωση (στο 16,8% το 2021). Έτσι στην Κρήτη καταγράφει σημαντική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού εφόσον ο κίνδυνος φτώχειας, με βάση το διαχρονικά σταθερό όριο, βρίσκεται σε χαμηλότερα επίπεδα από αυτά για το σύνολο της χώρας το 2009.

Η ανάλυση επιβεβαίωσε τα συμπεράσματα προηγούμενων ερευνών ότι το σύστημα κοινωνικής προστασίας της Ελλάδας βασίζεται σε συντριπτικά μεγάλο βαθμό στις συντάξεις για την αναδιανομή του εισοδήματος. Αντίθετα, οι λοιπές κοινωνικές παροχές, που είναι χαμηλές και χορηγούνται συνήθως με έλεγχο των πόρων, έχουν οριακή επίδραση στην μείωση της φτώχειας. Η εικόνα στην περιφέρεια Κρήτης είναι παρόμοια με αυτή στις λοιπές περιφέρειες αλλά και στο σύνολο της χώρας. Η έμφαση στις συντάξεις καταδεικνύεται ως ένα από τα ασθενή χαρακτηριστικά του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα, ιδιαίτερα ως προς την αντιμετώπιση της φτώχειας και της αποστέρησης μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων.

Σε αντίθεση με τους δείκτες σχετικής φτώχειας, ιδιαίτερα υψηλή υλική και κοινωνική αποστέρηση εμφανίζεται στην Κρήτη αλλά και στο σύνολο της χώρας. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως αντανακλά τις διαφοροποιήσεις ως προς το επίπεδο των κοινωνικών παροχών σε είδος, που επιδρούν σημαντικά στο πραγματικά διαθέσιμο εισόδημα των χαμηλά εισοδηματικά νοικοκυριών. Οι τιμές υλικής και κοινωνικής αποστέρησης τόσο για την περιοχή της Κρήτης όσο και για το σύνολο της χώρας είναι υπερδιπλάσιες από τις αντίστοιχες για τον μέσο όρο της ΕΕ-27, αναδεικνύοντας την δυσμενή θέση της χώρας όσον αφορά τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού.

Η ανισότητα στην διανομή εισοδήματος στην Κρήτη με βάση τον δείκτη s80/s20 είναι η χαμηλότερη μεταξύ των περιφερειών της χώρας. Ως προς την επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων, η αναδιανομή του εισοδήματος επιτυγχάνεται κυρίως μέσω των συντάξεων, ενώ οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν μια ανεμική επίδραση, αποκαλύπτοντας δομικές αδυναμίες του ελληνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας. Επιπρόσθετα η ανάλυση διάσπασης της ανισότητας αποκαλύπτει ότι αυτή οφείλεται κυρίως σε διαφορές εντός των πληθυσμιακών ομάδων με κοινά χαρακτηριστικά (εκπαίδευση, ηλικία, απασχόληση). Οι διαφορές μεταξύ αυτών των πληθυσμιακών ομάδων έχουν πολύ μικρή συνεισφορά στην συνολική ανισότητα.

Ως προς την καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών, αυτή υπέστη σημαντική καθίζηση στο σύνολο της χώρας την περίοδο 2008-2021. Αντίστοιχα η μέση μηνιαία καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών στην Κρήτη το 2021 ήταν αρκετά χαμηλότερη της αντίστοιχης του 2014. Στην περίοδο 2014-2021, μόνο το φτωχότερο 20% του πληθυσμού στην Κρήτη αύξησε κατά 4,1% την καταναλωτική του δαπάνη. Στον υπόλοιπο πληθυσμό καταγράφηκε σημαντική πτώση σε σχέση με το 2014. Την ίδια περίοδο οι σημαντικότερες μεταβολές (μειώσεις) των συνολικών καταναλωτικών δαπανών στην Κρήτη καταγράφονται στις δαπάνες για είδη ένδυσης υπόδησης (-36,9%), για αναψυχή πολιτισμό (-36,3) και για εκπαίδευση (-35,9%). Αντίθετα, ιδιαίτερα αυξημένες την περίοδο αυτή εμφανίζονται οι δαπάνες για στέγαση (22,3%).

7. Βιβλιογραφία

- Adrian T., Natalucci F., and Qureshi M. (2022) Macro-financial stability in the Covid-19 crisis: Some reflections, Working Paper 22/251, Washington DC: International Monetary Fund.
- Ahrendt D., Sándor E., Revello A., Jungblut J.M. and Anderson R. (2017) *In-work poverty in the EU*, Dublin, Eurofound.
- Eurostat (2021) Glossary: At-risk-of-poverty-rate, Statistics explained, Luxembourg: Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/>
- Eurostat (2021) Glossary: Material deprivation, Statistics explained, Luxembourg: Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/>
- Eurostat (2022) Social protection (ESSPROS): Overview, Luxembourg: Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/social-protection/>
- Foster J.E., Greer J., and Thorbecke E. (1984) A class of decomposable poverty indices, *Econometrica*, 52(3), 761-766, <https://doi.org/10.2307/1913475>
- Jenkins S.P. (2006) 'Estimation and interpretation of measures of inequality, poverty, and social welfare using Stata', Presentation at North American Stata Users' Group Meetings 2006, Boston MA.
- Missos V. (2021) Introducing a safety net: The effects of neoliberal policy on welfare, poverty and the net social wage during the Greek crisis, *Review of Radical Political Economics*, 53(1), 58-76. <https://doi.org/10.1177/0486613420930830>
- Missos V., Domenikos C. and Pontis N. (2023) Evolving aspects of an extended socio-economic crisis in Greece: FIRE and the cost of living, 'Research Note', *Class and Status: Journal of Critical Approaches to Social Stratification*, 1(2), 117-134.
- Missos V., Rodousakis N. and Soklis G. (2021) 'A recovery for whom? The case of the Greek tourism sector', Policy Note 4/2021, Levy Economics Institute of Bard College, https://www.levyinstitute.org/pubs/pn_2021_4.pdf
- Missos V., Rodousakis N. and Soklis G. (2022) On measuring the impact of internal devaluation in Greece: Poverty, flexibility, migration and growthless employment, *World*, 3(2), 313-326. <https://doi.org/10.3390/world3020017>
- Seidl C. (1988) 'Poverty measurement: a survey', στο Bös D., Rose M. and Seidl C. (eds.), *Welfare and Efficiency in Public Economics*, Heidelberg: Springer-Verlag.
- World Bank (2022) *Finance for an equitable recovery, World Development Report 2022*, Washington DC: World Bank.
- Wright R.E. (1994) Single-Parenthood and Poverty in Great Britain, *LABOUR*, 8, 239-258.

Zheng B. (1997) Aggregate poverty indices, *Journal of Economic Surveys*, 11(2), 123-162, <http://dx.doi.org/10.1111/1467-6419.00028>

Ανδριοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Φ. και Τσακλόγλου Π. (2013) Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα. Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις, Μελέτη 25, Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Ανδριοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Φ. και Τσακλόγλου Π. (2013) Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα. Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις, Μελέτη 25, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Βαϊτσος Κ. και Μισσός Β. (2018) *Πραγματική οικονομία: Εμπειρίες ανάπτυξης, κρίσης και φτωχοποίησης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική.

Βαϊτσος Κ. και Μισσός Β. (2022) *Κρίσεις και προκλήσεις: Η νέα κανονικότητα*, Αθήνα: Πατάκης.

Δαφέρμος Γ., Θεοφιλάκου Α., Μαυροδημητράκης Χ. και Τσακλόγλου Π. (2008) Η φτώχεια στην Ελλάδα. Ομοιότητες και διαφορές χρησιμοποιώντας εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Μελέτη 1, Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Δαφέρμος Γ., Θεοφιλάκου Α., Μαυροδημητράκης Χ., και Τσακλόγλου Π. (2008) Η φτώχεια στην Ελλάδα. Ομοιότητες και διαφορές χρησιμοποιώντας εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Μελέτη 1, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Κανελλόπουλος Κ. Ν. (1986) Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα προσδιοριστικοί παράγοντες, Μελέτη 22, Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Κανελλόπουλος Κ. Ν. (1986) Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: προσδιοριστικοί παράγοντες, Μελέτη 22, Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Κανελλόπουλος Κ. Ν., Αναστασάκου Ζ. Ν., Κώτσης Α., Μανιάτης Θ. και Παχάκη Κ. (2004) Διανομή, αναδιανομή και φτώχεια, Μελέτη 44, Αθήνα: ΚΕΠΕ

Κανελλόπουλος Κ. Ν., Αναστασάκου Ζ. Ν., Κώτσης Α., Μανιάτης Θ., και Παχάκη Κ. (2004) Διανομή, αναδιανομή και φτώχεια, Μελέτη 44, Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Κωστάκη Α., Παπαθεοδώρου Χ., Καππή Χ., και Μπαλούρδος Δ. (1995) Διαστάσεις της φτώχειας στην περιοχή της πρωτεύουσας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 88, 60–84.

Μισσός Β. (2020) Έπιδείνωση της πληθυσμιακής γήρανσης: συγκριτικά δεδομένα Ελλάδας και χωρών της ΕΕ, *Οικονομικές Εξελίξεις (ΚΕΠΕ)*, μέρος Α, τεύχος 43 (Οκτώβριος), 50-55.

Μισσός Β. (2021) Η επίδραση του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα και την ΕΕ, Έκθεση 82, Αθήνα: ΚΕΠΕ, https://www.kepe.gr/images/ektheseis/ek_82.pdf

- Μισσός Β. (2022) 'Κόστος ειδών διατροφής και ενέργειας: Γενικές τάσεις και ποσοστό επί της συνολικής δαπάνης στην Ελλάδα', Οικονομικές Εξελίξεις (ΚΕΠΕ), μέρος Α, τεύχος
- Παπαθεοδώρου Χ. (2018) Φτώχεια και λιτότητα στην Ελλάδα της κρίσης: Η ενδυνάμωση του νεοφιλελευθερισμού και η συρρίκνωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας, στο Κ. Δημουλάς και Γ. Κουζής (επιμ.), *Κρίση και κοινωνική πολιτική: Αδιέξοδα και λύσεις*, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαθεοδώρου Χ. (2020) Μετρώντας την οικονομική ανισότητα και φτώχεια, στο Σακελλαρόπουλος Θ., Οικονόμου Χ., Σκαμνάκης Χ. και Αγγελάκη Μ. (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Διόνικος, 99-130.
- Παπαθεοδώρου Χ. και Μίσσος Β. (2013) Ανισότητα, φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την ΕΕ, Επιστημονική Έκθεση 9, Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου Χ. και Μίσσος Β. (2013) Ανισότητα, φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την ΕΕ, Επιστημονική Έκθεση 9, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου Χ. και Πετμεζίδου Μ. (2004) Ανισότητα, φτώχεια και αναδιανομή μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων: Η Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική, στο Πετμεζίδου Μ. και Παπαθεοδώρου Χ.,(επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας, σελ. 307-366.
- Παπαθεοδώρου Χ. και Πετμεζίδου Μ. (2005) Ανισότητα, αναδιανομή και καθεστώς ευημερίας: Η Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΕ, στο Αργεΐτης Γ. (επιμ.): *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, σελ. 213-254.
- Παπαθεοδώρου Χ., Δαφέρμος Γ., Danchev S., και Μαρσέλλου Α. (2008) Οικονομική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα. Συγκριτική ανάλυση και διαχρονικές τάσεις, Επιστημονική Έκθεση 1, Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου Χ., Δαφέρμος Γ., Danchev S., και Μαρσέλλου Α. (2008) Οικονομική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα. Συγκριτική ανάλυση και διαχρονικές τάσεις, Επιστημονική Έκθεση 1, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου Χ., Ζαϊμάκης Ι., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2021) "Έκθεση αποτύπωσης υφιστάμενης κατάστασης - ιεράρχηση προτεραιοτήτων - σχεδιασμός έρευνας", 2/2021, Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Κρήτης, <https://socialobservatory.crete.gov.gr/index.php?com=research&id=1>
- Παπαθεοδώρου Χ., Ζαϊμάκης Ι., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2021) Εισόδημα και συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών στην Κρήτη - 1η ετήσια έρευνα αποτελεσμάτων, 10/2021, Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Κρήτης, <https://socialobservatory.crete.gov.gr/index.php?com=research&id=1>
- Παπαθεοδώρου Χ., Ζαϊμάκης Ι., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2022) Εισόδημα και συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών στην Κρήτη – 2η ετήσια έρευνα

αποτελεσμάτων, 10/2022, Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Κρήτης.

Παπαθεοδώρου Χ., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2020) Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα, Έκθεση 13, Παρατηρητήριο ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Παπαθεοδώρου Χ., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2020) Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα, Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Παπαθεοδώρου Χ., Μισσός Β. και Παπαναστασίου Σ. (2021) Μελέτη των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στα εισοδήματα και τις συνθήκες διαβίωσης των μικρών επιχειρηματιών και των αυτοαπασχολούμενων: νέες μορφές ανισοτήτων, κίνδυνος φτώχειας και ο ρόλος του κοινωνικού κράτους, Έρευνες και Μελέτες, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, https://imegsevee.gr/wp-content/uploads/2021/06/papatheodorou_6_21-1.pdf

Ροδουσάκης Ν. και Σώκλης Γ. (2022) Ανάπτυξη μέσω τουρισμού ή τουρισμός μέσω ανάπτυξης;, Εργασίες για Συζήτηση Νο. 56, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), https://www.kepe.gr/images/pdf/D.P/DP_156.pdf